

K Ö Z L E M É N Y E K

Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai. A XVI. század elején a könyvkiadás fontosabb központjaiban más társadalmi-gazdasági adottságok szabtak irányt a nyomdák működésének, mint Közép-Európa számos országában. Ez utóbbi területeken — így Magyarországon is — általában még mecénások támogatták a nyomdaalapítást, s gondoskodtak a fontosabb művek közreadásához szükséges anyagi fedezetről. A délnémet városok nyomdászainak viszont ugyanezekben az évtizedekben már erős konkurenciával kellett számolniuk. Kitűnő üzleti érzékkel kialakított kiadói politikára és gazdaságos munkaszervezésre kellett törekedniök ahhoz, hogy sajtójukat folyamatosan és nyereségesen működtethessék. Csupán tudományos művek, vagy tipográfiai remekek közreadásával kevés nyomdatulajdonos biztosíthatta vállalkozása fennmaradását. A kisebb tőkével rendelkező nyomdászok ilyen feladatokra szinte csak akkor vállalkozhattak, ha a drága kiadványok előállítási költségeit nagyobb példányszámban terjeszthető, népszerű művek közreadásával már előteremtették. Ezért is nőtt meg a XVI. század első felében az olyan kisebb terjedelmű és gyorsan piacra dobható, eladható nyomtatványok száma, amelyek a polgárság legszélesebb köreiből jelentkező olvasói igényeket elégítették ki. Biztos könyvsikernek számítottak a korszerű művelődési és szórakozási lehetőségeket nyújtó, nemzeti nyelvű szépirodalmi művek, továbbá a korabeli aktuális eseményekről — politikai és világnézeti küzdelmekről — tájékoztató rölapok, újságok.

Hogy milyen mértékben befolyásolta a sajtótermék társadalmi szerepének megváltozása a nyomdák kiadói politikáját, az a kiváló könyvsajtókban bővelkedő Augsburg városában elég pontosan nyomon követhető. E város igényes korai nyomdászai rendszerint kimagasló szépségű kötetekkel alapozták meg hírnevüket s vállalkozásuk anyagi bázisát. A korszak legnagyobb augsburgi bibliofil kiadványai Miksa császár udvari nyomdájában, Heinrich Schönsperger üzemében láttak napvilágot. A császár művészi kiállítású imakönyvéhez, vagy a Theuerdankhoz hasonló alkotások csak fejedelmi támogatással készülhettek.¹ A Ratdolt-nyomda más jellegű pompás kiadványokkal vívott ki magának kivételes rangot. A XVI. században már tőkeerős és kiváló üzleti kapcsolatokkal rendelkező Ratdolt-cég szinte specializálódott a liturgikus könyvek közreadására: számtalan változatban szerzett be különleges betűtípusokat és fametszeteket a költséges egyházi szerkönyvek előállításához.²

¹ *The Book of hours of the emperor Maximilian the first decorated by Albrecht Dürer, Hans Baldung Grien, Hans Burgkmair the elder, Jörg Breu, Albrecht Altdorfer and other artists.* Printed in 1513 by Johannes Schoensperger at Augsburg. Ed. and comment.: Walter L. STRAUSS. New York, 1974. 321. l.

² SCHOTTENLOHER, Karl: *Die liturgischen Druckwerke Erhard Ratdolts aus Augsburg, 1485 bis 1522.* Mainz, 1922. — KUNZE, Horst: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert.* Leipzig, 1925. Textband. 243. l.

Az 1520–1550 között Augsburgban tevékenykedő, kisebb nyomdák hasonló kiállítási nyomtatványok kibocsájtására vagy egyáltalában nem, vagy csak ritkán vállalkozhattak. Sigmund Grimm nyomdász 1518-ban Marx Wirsung gazdag kereskedővel társult, hogy igényes könyveket adhasson közre. Neves művészek készítették az illusztrációkat a tervezett Ciceró- és Petrarca-kötetekhez, de a Grimm-nyomda e művek közreadása előtt, 1527-ben csődbe jutott.³ A szép metszeteket más augsburgi nyomdászok — köztük Heinrich Steiner — használták fel később nyomtatványaik illusztrálásához.

Heinrich Steiner nem tartozott a nyomdászatot kultúrmisszióknak tekintő, vagy teljes mértékben a hitújítás szolgálatába állító nyomdatulajdonosokhoz. A luteranizmus korai alkotásai közül sokat közreadott, de nem tekintette kizárólagos feladatának a reformáció eszméinek terjesztését. Kiadói politikájára leginkább a lehetőségek józan mérlegelése, a biztos közönségsíkiert jelentő művek kiválasztása és gazdaságos közreadása jellemző.

Heinrich Steiner negyedszázadig tartó (1522–1547) működése alatt aránylag kevés tudományos értékű munkát adott ki. Nagy érdeme azonban, hogy az ilyen típusú, népszerű műveket többnyire nemzeti nyelven és vonzó köntösből hozta forgalomba.⁴ Az antik szerzők közül kedvelt írónak számított e korban Cicero, Thukydides, Trogus Pompeius–Julius Caesar korának történetírója — és a IV. században Konstantinápolyban élt Vegetius Renuus. A Steiner-nyomda valamennyiüktől kiadott néhány németre fordított művet, rendszerint képzeletindító és szemet gyönyörködtető illusztrációkkal. Hasonló kiállításban tárta az olvasók elé e sajtó Boccaccio és Petrarca egyes munkáinak német szövegét, Johann Carion és Sebastian Franck népszerű krónikáit, valamint Ulrich von Reichenenthal nagy sikert ért krónikáját a konstanzi zsinatról.

Nem került el Steiner figyelmét az sem, hogy Európa-szerte megnőtt az érdeklődés a diadalmasan tért hódító török birodalom iránt. Számos nyomdásztársával versengve igyekezett megjelentetni minél több török tárgyú művet és aktuális híryanagyot. Díszes kiállításban hozta forgalomba Veit Traut Türkiicher Kayser Ankunfft-ját, Marino Barlezio Castriota Gyögyről írt munkáját, valamint Georgius de Hungaria sok kiadást megért értekezését a török fogságban szerzett megfigyeléseiről, tapasztalatairól.

E művelődéstörténeti értékű kötetekkel egyidejűleg számtalan igénytelenebb kiadvány készült a Steiner-nyomdában: elsősorban népkönyvek, moralizáló és szerelmi történetek s az aktuális eseményekről tudósító híradások, újságok, rölapok. Az ilyen típusú nyomtatványok szinte minden mennyiségben vevőre találtak a XVI. század első felében.

Heinrich Steiner üzleti érzéke azonban nemcsak a kelendő művek kiválasztásában mutatkozott meg. Tisztában volt azzal is, hogy kiadványai csak akkor lehetnek versenyképesek, ha olcsón és mégis vonzó köntösből kerülnek piacra. E célból szinte minden lehetséges módon igyekezett csökkenteni kiadványai előállítás költségeit. A korabeli nyomdákban bevált módszereket alkalmazták a népszerű művek gazdaságos közreadásához. Heinrich Steinerre legjellemzőbb e fogások közül az utánnomás és az illusztrációk ismételt felhasználása.

Az utánnomás már a XV. században széles körben elterjedt. Konrad Haebler szerint az 1500 előtt megjelent nyomtatványoknak mintegy a fele utánnomát.⁵ A reformáció korának közgondolkodása sem ütközött meg a népszerű művek egymást követő újabb kiadásain. Az érthetően olcsóbban terjeszthető utánnomát azonban nem kevés kárt okozott a művet első ízben sajtó alá rendező nyomdaüzemnek.⁶ Ezért igyekeztek a nyomdatulajdonosok privilégiummal védeni költségesebb kiadványaikat.⁷ Heinrich Steiner is privilégiumot szerzett a Grimm-féle illusztrációkkal forgalomba hozott, 1532. évi Petrarca-

³ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 15. l.

⁴ Uo. 16–17. l.

kötetéhez s a mű előszavában meg is jegyezte, hogy a gazdagon díszített könyv szép fametszeteit nem kevés pénzért vette: „nit umb ein klein gelt erkauft.”⁸

A másodlagos felhasználás — az utánnomás — nem korlátozódott az irodalmi alkotásokra. A korabeli nyomdák fametszeteiket is ismételten felhasználták; gyakran különböző témájú műveket illusztráltak ugyanazzal a kompozícióval. Utánnomataikhoz pedig rendszerint a mintaképül használt nyomtatvány díszeiről készítették kópiát. Heinrich Steiner kihasználta mindezeket a lehetőségeket: a sajtóján megjelent rölapokat, újságokat korábbi kiadványainak metszeteivel díszítette; ugyanazt a címképet eltérő tartalmú művekben ismételten lenyomatta; sőt eleve olyan dúcokat is metszetett, amelyeket különböző képhatású illusztrációk kialakításához szinte mozaikszerűen állíthatott össze.⁹ Hasonló ügyeskedéssel más könyvkiadók is éltek. A strasbourgri Rihel-nyomda ugyancsak képrészleteket ábrázoló dúcokkal állította elő népszerű Livius-kiadása illusztrációit.¹⁰

A felsorolt módszerekkel hosszabb-rövidebb ideig biztosítani lehetett a nyomdák nyereséges működését. Heinrich Steiner 25 évig életben tudta tartani üzemét és számtalan kiadvánnyal árasztotta el a könyvpiacot. 1547-ben azonban az ő vállalkozása is csődbe jutott. Minthogy számos művet nyomdahely és nyomdásznev nélkül adott ki, sajtója összterméséről még nincs pontos áttekintésünk. Josef Benzing szerint több, mint 800 mű jelenhetett meg sajtóján.¹¹ A British Museum XVI. századi német nyomtatványainak mintaszerű katalógusa — számos impresszum nélkül megjelent kiadványt meghatározva — kereken 250 Steiner-nyomtatványt sorol fel.¹²

Hasonló célkitűzéssel készül az Országos Széchényi Könyvtárban a XVI. századi külföldi nyomtatványok katalógusa. E kiadványok együttese — az ún. antikva-gyűjtemény — mintegy 120 impresszummal megjelent, vagy betűtípusvizsgálattal külföldön már meghatározott Steiner-nyomtatványt foglal magában. Ilyen gazdag anyag birtokában vállalkozhattunk a Steiner-kiadványok tipográfiai vizsgálatára s állapíthattuk meg, hogy az Országos Széchényi Könyvtár állományában olyan Steiner-nyomtatványok is vannak, amelyeket a szakirodalom eddig nyomdahely és nyomdásznev nélkül tartott számon. Ez alkalommal 12 újabban meghatározott Steiner-kiadványt ismertetünk, előbb rövid címléírásukat, majd meghatározásunk bizonyítékait közölve.

E nyomtatványok többsége 4–12 leveles rölap; tartalmukat, műfajukat tekintve azonban igen eltérnek egymástól. A korabeli kedvelt kiadványtípusok szinte kivétel nélkül képviselve vannak ebben a kis együttesben. A Frawen Biechlin (1. sz.) olyan fajta moralizáló írásmű a nőkről, mint a kolozsvári Tótfalusi-nyomda egyik elveszett könyvecskéje, amelynek közreadásáért és „megbővítéséért” Tótfalusi Kis Miklóst sokat támadták.¹³ Egy másik nyomtatvány (3. sz.) a korabeli felekezeti küzdelmek egyik áldozatának halá-

⁵ KUNZE, Horst: *Über den Nachdruck im 15. und 16. Jahrhundert*. Gutenberg-Jahrbuch, 1938. 135. 1.

⁶ KUNZE: *Geschichte der Buchillustration* i. m. 176. 1.

⁷ SCHOTTENLOHER, Karl: *Die Druckprivilegien des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch, 1933. 90. 1.

⁸ Ua.: *Widmungsvorreden deutscher Drucker und Verleger des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch, 1943. 171–172. 1.

⁹ SOLTÉSZ Zoltánné: *Magyar vonatkozású rölapok eddig ismeretlen nyomdászai*. Magyar Könyvszemle, 1976. 324–325. 1. 2. és 3. kép.

¹⁰ Az 1562-ben megjelent kiadás jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban Ant. 9159.

¹¹ BENZING i. m. 17. 1.

¹² *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum*. London, 1962. 1185–1188. 1.

láról tudósít: a Wittenbergben Luther és Melanchthon tanítványaként kitűnt Heinrich von Zutphen 1524-ben végrehajtott máglyahaláláról számol be.¹⁴

Az aktuális eseményekhez kapcsolódó további rölapok közül magyar vonatkozása miatt különösebb figyelmet érdemel a Bécs 1529. évi elfoglalásáról szóló rölap (6. sz.), valamint a Sigmund Weixelberger császári követ konstantinápolyi követjárásáról beszámoló kis mű. Ez utóbbi ugyanabban az évben két változatban látott napvilágot a Steiner-nyomdában (4–5. sz.). 1530-ban jelent meg ugyanitt német fordításban Macedóniai László szerémi püspök beszéde a török veszedelemről (7. sz.), két évvel később V. Károly császár felhívása a török elleni összefogásra (8. sz.), majd 1542-ben a „Vier warhafftige Mißfivve” című rölap (10. sz.), amely Buda török kézre jutásáról ad hírt. Ezek a magyar vonatkozású nyomtatványok újabb bizonyítékai annak, hogy az augsburgi Steiner-nyomda jelentős részt vállalt a magyarországi hadi események külföldi megismertetésében s így közvetve az európai politikai közhangulat formálásában.

Impresszum nélkül kiadott Steiner-nyomtatványok

A nyomtatványok jegyzékében rövidítve idézett irodalom:

Apponyi, illetve App. H.	Apponyi, Alexander: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Bd. 1-4. München, 1903-1927.
BMC German	L. 12. jegyzetet.
Göllner	Göllner, Carl: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. 1-2. Bucuresti-Berlin, 1961-1968.
Hubay, illetve Röpl.	Hubay Ilona: Magyar és magyar vonatkozású rölapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480-1718. Feuilles volantes, gazettes et pamphlets hongrois ou relatifs à la Hongrie, conservés à la Bibliothèque Nationale de Budapest 1480-1718. Budapest, 1948.
Index Aureliensis	Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. Prima pars. Tomus I-VI. Aureliae Aquensis, 1965-1976.
Kertbeny	Kertbeny Károly: Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454-1600. Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke 1454-1600. Budapest, 1880.
Pegg	Pegg, Michael A.: A catalogue of German reformation pamphlets (1516-1546) in libraries of Great Britain and Ireland. Baden-Baden, 1973.
Schottenloher	Schottenloher, Karl: Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517-1585. 1-7. Leipzig, Stuttgart, 1933-1966.
Sturminger	Sturminger, Walter: Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683. Graz-Köln, 1955.
Szabó 1522.	Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. I-III. Budapest, 1879-1898.

1. Frawen Biechlin // Zu rum vnd breyfe allen tugentfa = // men auch erberen weybern . . .
 4° [8] lev. Fametszetes címlapkeret. (1. kép) Ant. 2752 (8)
 A címlap putókkal és stilizált virágokkal díszített reneszánsz fametszetes kerete az „Ain kurtze Christliche auszlegung des Ewangelijj” című nyomtatványban alkalmazott fametszettel azonos. Ez utóbbi kiadvány (Ant. 2736 (6)) ugyancsak impressz-

¹³ HAIMAN György: *Tótjalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus. A bibliográfiát összeállította SOLTÉSZ Zoltánné. Budapest, 1972. 297-298. l.*

¹⁴ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Bd. II. Leipzig, 1750. 1509-1510. hasáb.*

Kamen vñ Suma
 deren vom Adel so auf de Hrenschibe
 zug verfolde vnd worden. Auch woch ernd wie vil
 Schloffer von gemainen Zumbes standen
 eyngenommen vnd ver-

brant seind.
 1523.

2. kép

Frantzwechlin

Zu dem vnd breyt allen tugendle-
 men auch erben werben ist dics Tractes
 in auß vor schaff des heyligen woer-
 gores als am gebraucht
 vnd verfasset.

Zu wechlich es sude hat vmd den salig-
 macher geboren vñ durch ihu leben vñ alle.
 2. Petr. 17.

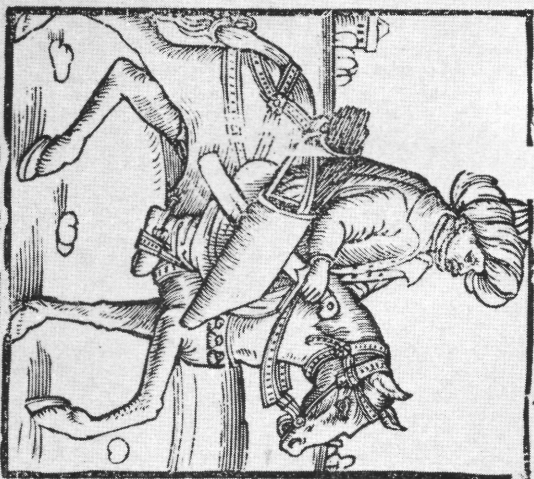
Da er gegen auch ih frass erlicher huffen
 rige vñ boßschaffiger wech erwy-
 auß der hayngen geschaffte
 gezogen.

Leed. 25.

Von einem wech ist der anfang der sünd/
 vñ durch ihu sterben vñ alle.
 Gen. 3.

1. kép

**Wolcher d'falt Rünig
 klidder z'd aierer zu l'ungern v'nd
 z'dem bott'offrem / nemlich S'et S'immund
 z'derberger / on ein z'ungerr'ider S'et / z'd dem E'rd'e
 schen Kayser an v'n ab'leiten sind / soult ungers'lich
 auß verg'ens'licher l'ag erp'alten worden s'f.**

M. D. XXX

3. kép

**Siebelagerung der Stadt
 Wien in O'erreych / von dem aller grauw
 samsten Tyrannen v'nd verberber der Christen
 heit dem E'urch'schen Kayser / genant Sultan
 Soliman / v'entlich besch'eben / Im M'os
 nat September des
 1529.**

MUSEUM
 KÖNIGLICHES
 HISTORISCHES
 MUSEUM
 VIENNA

4. kép

Ein Oration an den

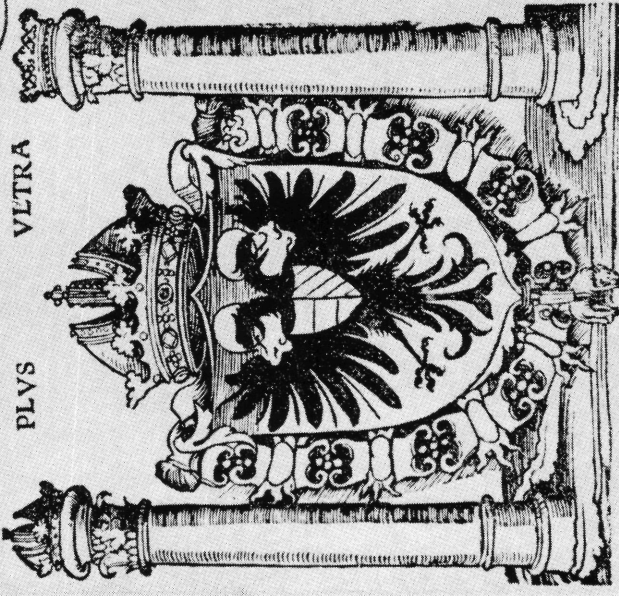
Allerdurchleuchtigsten Hof-
mächtesten und vnberwindlichsten Rö-
mischen Kayser Carolum/allzeit meret des
Reichs/ vnd auch an die Hochwürdigsten
durchleuchtigste Hochgebornen Churfür-
sten/Fürsten/ vñ eindre des heilige Reichs
stände/vñ der Dingen vñ Sclanoniern be-
schwerliche not vñ vberfal des Türcke we-
gen/ Durch den Hochwürdig heren Ladis-
lauß von Macedonia Bischoff zu Wardeyn.
des Allerdurchleuchtigsten vñ großmächti-
gen Fürsten vñ Heren heren Ferdinanden
des Königs zu Ungern vnd Beham etc.

Kath/vnnd des Königreichs Un-
gen Oration/ zu Augspurg auff
dem Reichstag am dießli-
gsten tag Septembus
in Laten fürbracht/
1548
auffes fleißigst ver-
teülicht.

M.D. XXX.

5. kép

Römischer Keyserlichen
Majestat aufschreiben vnd
vermanung/an alle stend der Chuffen
bey/den Türcken zug be-
treffend.

6. kép

Wirdurchleuchtigster /
 Großmächtigster / Durch-
 wündelichster / Römischer
 Kaiser / allergnädigster Her-
 re / Lwer Röm. Kai. Mai
 haben dem Durchleuchtigen
 Hochgebornen Fürsten vnd
 Herren / Herren Heinrichen dem jüngern Herzogen
 zu Braunschweig vnd Lüneburg ꝛ. meinem gnä-
 digen Herin vor wenigen tagen / ein vermeinte weit
 läufige / gestirte / Lerenrüge / vnd vnehebeliche
 schrifft / die der Churfürst von Sachsen vñ Lande
 graff von Hessen / auch ihre Conspirations verwan-
 ten / L Röm. Kai. Mai. wider seine S. G. zübesch-
 nung / L Röm. Kai. Mai. wider seine S. G. vñ derschelben
 verwanten / bösen begangen landfurdinchs / iung
 stlich in offener Zudienst vñ eingebracht /
 sampt etlichen vermeinten mündliche fürbringen /
 gnädigst züstellen / vnd sein S. G. zü wider einbin-
 gunge / iredertlichen gegenberichts / disse gegen-
 wertige Zudienst vnd verbot / gnädigst geben las-
 sen / des thun gegen Lwer Römischen Kai. Mai.
 seine S. G. sich anfänglich vnderthänigst bedan-
 cken / vñnd wöllen es vñnd dieselben Lwer Kai.
 Mai. iredhöchsten vermögens / züerdienen / yeder
 zert ganz willig befunden werden.
 Vñnd ist sein S. G. yegenaitz disen iren warhafft-
 igen / iredertlichen / beständigen / in Recht gegründete
 vñnd vñnablählichen bericht mit den glimpfflichsten
 2 4 10

Wir haben Churfürsten /
 Fürsten / vñnd andere verainigte
 Ständ Röm. Kai. vñ Röm. Kai.
 auch Churfürsten / Fürsten vñnd
 Ständen des hailigen Reichs /
 kurgneruckter zeit / einen war-
 hafftigen beständigen bericht ge-
 thon / vñnd rechtmäßige gegündete vñnd erhebliche
 vrsachen fürgebacht / wöcherhalben Heinrich / der
 sich nennt den jüngern von Braunschweig / den ses-
 schebenen vberzug / in vil weg vñnd zum höch-
 sten veruracht / also / das ire Churf. S. G. vñnd sie /
 gedachten von Braunschweig / auff solche seine bö-
 be verurachtung / mit Gott / Leren vñnd Recht / ha-
 ben fürnemen mögen.

Ir Churf. S. G. vñnd sie / haben auch in sollichem
 irem gethonem bericht / die geschicht des vñ Brauns-
 chweigs beschwärtliche handlung / zum einfältigste
 dargethon / on einiche scharpffe illation vñ einfürung
 ge / die doch in vil weg / vber das / so zü begründung
 beschehens vberzuggehörig / wider in darauff wol
 betten mit srag gezogen vñ fürbacht werden inüge /
 wöchs aber Röm. Kai. Mai. zü sonderlicher vnder-
 thänigster eerediering / vñnd auch darumb verbl-
 ben / damit ir Kai. auch die Röm. Kai. Churf. S. vñ
 Ständ des hailigen Reichs scheinlich zübesinden her-
 ten / das ire Churf. S. G. vñny mit sollichem bericht /
 2 4 10

szum nélkül került ki az augsburgi Steiner-nyomdából (Pegg 118.) Ugyanebben a nyomtatványban megtalálhatók a „Frawen Biechlin”-ben alkalmazott betűtípusok is.

- 1523.
2. Namen vñ Suřna // deren vom Adel fo auf dē Frenckifchē // zug verflođt feyndt worden . . . // 1523. //
 4° [4] lev. Címlapmetszet. (2. kép) Ant. 2752 (5) Ant. 10.065
 A címlapmetszet a Steiner-nyomtatványok egyik jellegzetes dísze. Ugyanezzel a páncélos lovast ábrázoló képpel jelent meg a Róma 1527. évi elfoglalásáról tudósító röplap „Warhafftige vñnd kurtze bericht” címmel (Ant. 3271). Az ugyancsak impresszum nélkül forgalomba hozott röplapot a British Museum katalógusa publikálta a Steiner-nyomda termékeként (BMC German 356. l.). Öt évvel később, 1532-ben a „Hernach volgend die Zehen Krayß” szövegkezdetű, magyar vonatkozású röplapban (BMC German 355. l., Hubay 142) e metszetet már kissé módosítva alkalmazta újra a Steiner-nyomda. Maga a páncélos lovasalak változatlan maradt, de jobbra a háttérben a két kis épületből felcsapó lángokat lefaragták a dűcről.
- 1525.
3. JACOBUS von Hypern: Ain erfchrockliche geschicht wie etliche Ditmarfchen den // Chriftlichen prediger Haynrich von Zutfeld new- // lich fo jemerlich vmb gebracht haben . . . // MD XXV. //
 4° [4] lev. Címlapmetszet. Ant. 2742 (7). Ant. 10.134
 A Heinrich von Zutphen máglyahalálát szemléltető címlapmetszet a Széchenyi Könyvtárban meglevő Steiner-nyomtatványokban nem fordul elő. A kiadvány betűtípusa azonban pontosan megegyezik az ugyancsak 1525-ben forgalomba került „Handlung, Ordnung vñ Instruction” című röplap betűivel (Ant. 2805), amelyet a British Museum katalógusa a Steiner-nyomda termékeként publikált (BMC German 381. l.)
- 1529.
4. Wölcher gftalt Küinig // klicher Maieftet zu Hungern vñnd // Behem bottfchafftenn, nemlich Herr Sigmund // Weyxelberger, vñ ein Hungerifcher Herr, zu dem Türcki - // fchen Kayfer an vñ abkomen find . . . // M.D.XXIX. //
 4° [4] lev. Címlapmetszet. (3. kép.) App.H.218
 Ugyanezzel a címlapmetszettel és típusokkal jelent meg fenti kiadvány következő variáns-kiadása:
5. Wölcher gftalt Küinig // klicher Maieftet zu Behem vñnd // Hungern bottfchafftenn, benandtlich Herr Six // Weyxelberger vñ ein Hungerifcher Herr, zu dem Türcki - // fchen Kayser an vñ abkomen find . . .
 4° [4?] lev. Címlapmetszet. Röpl. 92
 Az Országos Széchenyi Könyvtárban ez utóbbi röplapnak csak egy csonka példánya van meg, amely a címlapot és az utolsó levelet foglalja magában. Maga a címlap is sérült: a török lovast ábrázoló fametszet alsó szélének egy része, valamint az évszám nem látható, mert a levél alsó szélét levágták. Hogy mindkét nyomtatvány az augsburgi Steiner-nyomdában készült, azt az azonos fametszettel 1532-ben közreadott „Warhafftige neue Zeittung” (App. H. 254) ismertetésekor bizonyítjuk.
6. Die belägerung der Statt // Wien . . . // 1529. //
 4° [8] lev. Címlapmetszet. (4. kép) Ant. 4341
 Az esemény illusztrálására alkalmazott csatakép, a szövegkezdő A iniciálé, valamint a betűtípusok megegyeznek a Bécs 1529. évi elfoglalásáról kiadott azonos szövegű röplapéval (App. H. 212, Sturminger 16). Ez utóbbi nyomtatvány csak a cím szedésében tér el kiadványunktól s a British Museum megállapítása szerint az augsburgi Steiner-nyomdában készült (BMC German 842. l.).
- 1530.
7. LADISLAUS de Macedonia: Ain Oratíon an den // . . . Rö - // mifchen Keifer Carolum // . . . M.D.XXX. //
 4° [10] lev. Fametszetes címlapkeret. (5. kép) Szabó III. 279.
 A váradi püspöknek a török előretörését ismertető beszéde egymás után latinul és

némétül is megjelent. Ez utóbbiban elsősorban a fametszetes címlapkeret utal a magát meg nem nevező nyomdászra: Heinrich Steinerre, aki e keretdísz léceit a „Der Teütsch Cicero” című reprezentatív kiállítású kötetében 1534-ben egyenként használta fel. A keret alsó léce a „Der Teütsch Cicero” (Ant. 793(1) CV levelének verzóján, a bal oldali léce a CXX levél rektóján, a jobb oldali keretléc pedig a CXX levél verzóján fordul elő. Megegyeznek a két nyomtatványban használt betűtípusok és iniciálék is.

1532.

8. CAROLUS V. imp: Römifeher Keyferlichen // Mayefat außfchreiben vnd // vermanung an alle stend der Chriften- // heyt, den Türcken zug be- // treffendt. // 4° [4] lev. 1 fametszetes címer. (6. kép) Röpl. 145.
A címlapot díszítő császári címert az 1540. évi „Warhafftige auch gantz glaubwürdige Neue Zeytung”-ban (Ant. 2793 (13)), a betűtípusokat az 1534-ben kiadott „Der Teütsch Cicero”-ban (Ant. 793 (1)) használta a Steiner-nyomda.

9. Warhafftige neue zeit // tung von dem Türckē, wel // liche eyn gefangner Türck zu Wien, auff die // Fragtuck, fo hierin begriffen // geantwort. // M.D.XXXII. // 4° [4] lev. 1 címlapmetszet. App. H. 254.

A címlapon illusztrációként alkalmazott fametszet — török lovaskép — ugyanarról a dúcra készült, mint a 4-5. tételként ismertetett röplapok címlapdíszé. Ez utóbbiak 1529-ben kerültek forgalomba, amikor a fametszet felső vonalkeretéből még csak egy kisebb rész hiányzott; 1532-ig viszont tovább sérült a dúc, így a felső keretléc bal oldali része már nem látható kiadványunkban.

1542.

10. Vier warhafftige Milfi = // ue . . . // M.D.XLII. // 4° [12] lev. 1 fametszet. (7.—8. kép.) Szabó III.341

A számos bibliográfiában részletesen leírt nyomtatványban — Kertbeny 568, Apponyi 290. Hubay 196, Göllner 777 — a legkönnyebben felismerhető Steiner-dísz az A₃ rektóján levő L iniciálé. Ugyanez a puttóval díszített fametszetes kezdőbetű tíz évvel korábban felhasználást nyert már a Steiner-nyomda egyik díszes kiadványában (Cicero: Officia, L 3 verzó lev. Ant. 793 (2)). A nyomtatványunk címlapján használt két kiemelőtípus és a szövegtípus viszont egy ugyancsak 1542-ben közreadott Luther-röplapban (Eine Heerpredigt Wider dē Türcken. Röpl. 187) ismerhető fel, amely a Steiner-nyomda kolofonjával került forgalomba.

A Buda 1541. évi elfoglalásáról tudósító röplapunkban a címlap verzóján levő fametszet nyilván Buda török kézre jutását kívánja szemléltetni; az esemény hiteles ábrázolásának azonban nem tekinthető. E metszet ugyanis kicsinyített változata a kilenc évvel korábban a Steiner-nyomdában megjelent Thucydides-kötet egyik illusztrációjának (Ant. 862 LXXXVIII rektó lev.). A mintaképül szolgáló fametszet mérete 141 × 155 mm, a röplapunk számára készült kép viszont 118 × 115 mm nagyságú átalakított kópia, amely az eredeti metszetnek a bal felső részletét ismétli meg kisebb-nagyobb változtatásokkal. Legszenbetűnőbb az átdolgozás a városkép előterében ábrázolt oszlopcsarnokon. Az eredeti metszeten e csarnok oszlopai között kisebb csoportok tárgyalnak, a kópián viszont semleges fekete háttér előtt emelkedik az épület három oszlopa. Az oszlopcsarnok mögötti jobb oldali épületek helyére pedig felcsapó lángoszlopokat metszett a Steiner-nyomda ügyes illusztrátora. Jobb oldalt mintegy 48 mm, alul kb. 20 mm nagyságú részlet maradt le a Buda ostromának illusztrálására felhasznált, kicsinyített és módosított kópiáról.

1544.

11. Heinrichs der sich nen // net den Jüngern von // Braunschweig Replie, // auff den vorgehen // den bericht. // M.D.XLIIII. // 4° [80] lev. (9. kép.) Ant. 2807

Betűhív leírás hiányában nem dönthető el, hogy kiadványunk azonos-e a Schottenloher 29.794, illetve Index Aureliensis 124.045 számon leírt, 114 levél terjedelmű, hely és nyomda nélkül közreadott nyomtatvánnyal. Ha igen, akkor példányunk csonka. A címszöveg azonos, de mindkét említett bibliográfiában a „nennet” szó helyett „nennt” szerepel.

A nyomtatványban használt betűtípusok, valamint a V3 verzón levő gótikus A iniciálé egyaránt megtalálható a Steiner-nyomda egyik ismert kiadványában, Veit

Traut 1543-ban megjelent "Türkischer Kayser Ankunfft" című művében (App. H. 1726). Ez utóbbiban az említett A kezdő az A4 levél verzóját díszíti. A másik, fonatos díszű A iniciálé (40×48 mm) pedig ugyanabból az iniciálékészletből való, mint az említett „Türkischer Kayser Ankunfft” szövegkezdő E iniciáléja (mindkét műben A2 rektó levélen szerepel az azonos jellegű két kezdőbetű).

12. Letzliche vnd endtliche // Ablainung oder Duplic Churfürten // Fürten... //
 ... Auch gemainen Reichstän- // den zu Speir, Anno 1544 in schrifften vber- //
 geben ... // M.D.XLIII. //
 4° [148] lev. (10. kép.) Ant. 2760

Az illusztrálatlan nyomtatványban a A2 rektó levél nagyméretű, fonatos E iniciáléja utal elsősorban a Steiner-nyomdára. Ezt a díszes kezdőbetűt Veit Traut „Türkischer Kayser Ankunfft” című kiadványában (App. H. 1726 A2 rektó lev.) használta az ausgburgi nyomda. A kisebb méretű, gótikus iniciálék, valamint a betűtípusok pedig az 1535-ben megjelent „Der Teütsch Cicero” című Steiner-nyomtatványból (App. H. 2540 (1)) ismertek.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus (†1600). Der dritte Bischof der evangelisch-sächsischen Kirche Siebenbürgens Lukas Unglerus (Ungleich) hat eine für seine Zeit reiche Bücherei besessen und sie vor seinem Tod testamentarisch dem Gymnasium von Hermannstadt (Sibiu, Nagyszeben) vermacht. Dort ist sie bald darauf, 1603, in die wenige Jahre vorher neuengerichtete Gymnasialbibliothek eingereiht worden, wobei nahezu jedes Buch den Vermerk „Ex testamento reverendissimi domini magistri Lucae Ungleri, superattendentis ecclesiarum Saxonicalium” erhielt. Im Jahre 1879 ist sie mit allen anderen älteren Bücherbeständen des Gymnasiums in die Bibliothek des Brukenthalmuseums übergegangen.

Nach der Umschrift auf seinem im Mausoleum der Birkhölmer Kirchenburg befindlichen Grabstein ist Unglerus am 22. November 1600 im Alter von 74 Jahren gestorben.¹ Er dürfte somit 1526 geboren sein. Damit stimmt allerdings eine Randnotiz auf der ältesten Matrikel des Hermannstädter Gymnasiums aus 1598 nicht überein, die besagt, dass Unglerus Ende 1548 im Alter von 18. Jahren nach Deutschland zum Studium abgegangen sei.² Geboren ist er in Hermannstadt; das geht u. a. aus seinem Monogramm L V C (Lucas Unglerus Cibiniensis) auf einigen seiner Bücher, meist aus 1562 stammend, hervor. Dort lässt sich sein Geschlecht bis 1479 zurückverfolgen. In diesem Jahr taucht in den Steuerregistern der Stadt zunächst als incola, aber schon mit dem Steuersatz des hospes ein Mathys Ungleich auf.³ In einer Torhutrechnung aus 1485 erscheint Mathys sodann als hausgeessener Wirt; 1495 ist er Ratsherr und wird als solcher zu verschiedenen Missionen verwendet.⁴ Sein Haus lag vermutlich auf dem Grossen Ring, so dass man ihn zur stadtführenden Bürgerschicht zählen muss. Um das Jahr 1500 wird unter den Hausbesitzern der Stadt ein Jakob Ungleich erwähnt, dessen Verwandtschaftsbeziehung zu Mathys ungeklärt ist.⁵ Von Beruf Schneider gehört er einer der hochangesehenen, einflussreichen städtischen Zünfte an. 1526–1527 ist er Ratsher und stirbt 1528 als Stadthann.⁶ Nach

¹ J. M. SALZER, *Der königl. freie Markt Birkhalm in Siebenbürgen*. Wien, 1881.

² Archiv der Evang. Kirchengemeinde A. B. Hermannstadt.

³ *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens. Bd. I, 1. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt. Bd. 1.* Hermannstadt 1881, S. 39 u. 70.

⁴ Ebenda, S. 110, 185 passim.

⁵ Ebenda, S. 260, 264, 578/9.

⁶ Staatsarchiv Hermannstadt (Sibiu), Protokollbuch des Hermannstädter Rates Bd. 1, 1522–1565, S. 58.

Jakobs Tod hat seine Witwe den Kaufmann Huppertus geheiratet.⁷ Auf Beziehungen des Jakob Ungleich zu Bistritz lässt schliessen, dass er dem dortigen Bürger Johannes Clemens einen Silberbecher vererbt.⁸ In diesem zur Oberschicht gehörenden Jakob Ungleich kann man vielleicht den Vater unseres Lukas Unglerus sehen. Dafür spricht, dass Lukas Unglerus vorübergehend einen Zweitnamen geführt und sich auch Lukas Franck genannt hat. Unter diesem Namen wird er von seinem Kronstädter Zeitgenossen Christian Massa in den „Acta capituli Barcensis“ erwähnt, wobei es sich zweifellos um die gleiche Person handelt. Denn der von Massa als „Lucas Franck, artium liberalium et philosophiae professor in schola Cibiniensi“ bezeichnete, der von siebenbürgisch-sächsischer Seite zusammen mit den Dechanten des Burzenlandes und von Hermannstadt im Herbst 1561 an die Universitäten von Wittenberg, Leipzig, Frankfurt/Oder zum Einholen von Gutachten in der Abendmahlsfrage entsendet worden ist, kann nach der Lage der Dinge niemand anderes sein, als eben Lucas Unglerus. Wir erklären uns diesen Doppelnamen, der übrigens im 16. Jahrhundert keineswegs etwas Einmaliges darstellt, in der Weise, dass die Mutter des Unglerus nach dem vermutlichen frühen Tod ihres ersten Gatten sich wiederverehelicht und der Sohn Lukas vorübergehend den neuen Familiennamen angenommen haben wird. Die Identität Unglerus-Franck nämlich vorausgesetzt, für die weiter unten noch schlagkräftige Argumente ins Feld geführt werden, lässt sich die Biographie des Lukas Unglerus über das heute Bekannte noch um einiges ausweiten.

Darnach lässt er sich im Jahr 1547 in „scholam Coronensem liberaliori doctrinae“ einschreiben, die Johannes Honterus wenig vorher ins Leben gerufen hatte, und wo ein Jahr darauf bezeichnenderweise der schon genannte Christian Massa ebenfalls erscheint.⁹ Am 28. Dezember 1548 ist Unglerus dann „studiorum gratia“ nach Deutschland gezogen,¹⁰ wird aber erst am 9. Juni 1550 als Hörer der Universität Wittenberg in deren Matrikel verzeichnet.¹¹ Dort dürfte er auch den „magister artium liberalium“ gemacht haben, den er später als Titel führt. Nach einem ungewohnt lang ausgedehnten Auslandsaufenthalt kehrt Unglerus am 11. Januar 1556 in die Heimat zurück;¹² und schon am 11. Februar wird er zum Lektor an das kurz vorher ebenfalls neubegründeten Hermannstädter Gymnasium bestellt. In dieser Eigenschaft und wegen seiner gründlichen wissenschaftlichen Ausbildung tritt er zu Bischof Matthias Hebler in nähere Beziehung, der ihn 1561 zusammen mit Georg Christiani, Pfarrer von Heltau und Dechant des Hermannstädter Kapitels, zu Verhandlungen nach Kronstadt in Angelegenheit des wegen Glaubensabweichung abgesetzten Stadtpfarrers Titus Amicinus, wo offenbar mit dem Stadtrat schwierige Auseinandersetzungen bevorstanden.¹³ Im Herbst des gleichen Jahres entsendet ihn die Synode, wie schon erwähnt, mit den Dechanten von Hermannstadt und dem Burzenland an einige Hochschulen Deutschlands, von wo Unglerus am 23. Januar 1562

⁷ *Inventarul protocoalelor primariei Sibiu 1521–1700*. Bukarest 1958, S. 17 Nr. 69 und S. 27 Nr. 154.

⁸ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt Bd. VIII*, Heft 2, S. 7 f. Das Heft ist 1918/9 wegen der damaligen Umstände nicht zur Auslieferung gelangt, liegt aber in der Bücherei der Evang. Kirchengemeinde A. B. in Kronstadt auf. Darauf und auf die ganzen Zusammenhänge Unglerus-Franck bin ich von Herrn Gernot Nussbächer-Kronstadt freundlicherweise aufmerksam gemacht worden, wofür ich Ihm Dank schulde.

⁹ Fr. SCHIEL, *Die Matrikel des Kronstädter Gymnasiums vom Jahre 1544–1810*. In: Programm des ev. Gymnasiums Kronstadt 1862/63, S. 13.

¹⁰ Randnotiz in der Anm. 2 erwähnten Hermannstädter Gymnasialmatrikel aus 1598.

¹¹ K. FABRITIUS, *Die siebenbürgischen Studierenden auf der Universität Wittenberg*. In: Archiv d. Ver. f. siebenbg. Landeskunde N. F. 2, 1855, S. . .

¹² Wie Anmerkung zwei und 10.

¹³ Vgl. die Anmerkung 8 genannte Quelle, S. 4 f.

heimkehrt.¹⁴ Von der Universität Frankfurt bringt er je ein Schreiben an die Nationsuniversität und an die sächsische Geistlichkeit Siebenbürgens mit, die sein persönliches Auftreten und Wirken lobend hervorheben.¹⁵

Ab 1562 erscheint in dem Pfarrerverzeichnis von Mühlbach (Sebes, Szászsebes) der Name Lukas Franck, den wir nach dem oben gesagten ebenfalls mit Lukas Unglerus gleichsetzen möchten.¹⁶ Auch eine Reihe von Büchern aus der Bibliothek des Unglerus legen diese Gleichsetzung nahe, ja sie machen sie nahezu zur Gewissheit. Im Jahr 1563 schenkt der Wittenberger Professor Georg Maior, der Nachfolger Melanchthons, seinen im gleichen Jahr erschienenen Predigtband (Nr. 88 des Anhanges) „Lucae Franck, pastori ecclesiae civitatis Millembach in Transilvania . . . in symbolum amoris“. Hier ist die Identität Franck-Unglerus mit den Händen zu greifen, da ein Lukas Franck unter den Wittenberger Studenten jener Zeit nicht nachweisbar ist, Unglerus aber während seiner Studienjahre und vermutlich erneut im Herbst 1561 mit Maior in engere Beziehung getreten ist.¹⁷ Auch eine Auswahl aus Werken Augustins (vgl. Nr. 8 des Anhanges) besitzt Unglerus, die ein Doktor J. E. Lang dem Lukas Franck vermacht hat. Schliesslich findet sich in seiner Bücherei auch eine Erasmusausgabe, die um 1530 einem Laurentius Franck geschenkt worden ist (vgl. Nr. 46 des Anhanges). Man wird daher in Zukunft Lukas Unglerus zwischen 1562–1565 als Pfarrer von Mühlbach anzusehen haben, falls sich nicht ein begründeter Gegenbeweis führen lässt.

Im Jahr 1565 wechselt Unglerus dann als Pfarrer in das unweit Mühlbach gelegene Kelling (Cilnic, Kelnek) und wird Dechant des Unterwälder Kapitels. In dieser Eigenschaft unterzeichnet er mit einer Reihe anderer Dechanten die auf der Hermannstädter Synode am 25. November beschlossene Artikel.¹⁸ Im Mai 1567 wird er von der Gemeinde BIRTHÄLM (Biertan, Berethalom) zum Pfarrer berufen und als solcher am 6. Mai 1572 von der in Mediasch versammelten Synode zum „Generalsuperintendenten der sächsischen Kirche Siebenbürgens“ mit 36 von 51 abgegebenen Stimmen gewählt.¹⁹ Seine Gegenkandidaten waren die Stadtpfarrer von Hermannstadt und Kronstadt. Neben der anerkannten Gelehrsamkeit des Unglerus dürfte bei der Wahl ausschlaggebend gewesen sein, dass damit das Bischofsamt automatisch nach BIRTHÄLM verlegt wurde, und man auf geistlicher Seite dadurch der mitunter lästigen Bevormundung durch die Nationsuniversität bzw. im Falle der beiden Stadtpfarrer einer Einengung bzw. Schmälerung des Bischofswahlrechtes aus dem Wege gehen konnte.²⁰

In seiner über 28 Jahre währenden Amtswirksamkeit hat Lukas Unglerus die von seinem Vorgänger Matthias Hebler kraftvoll angesteuerte Linie fortgeführt und mit der „Formula pii consensus“ von 1572 eine Ausweitung des Augsburger Bekenntnisses von

¹⁴ Vgl. die Anmerkung 2 und 10 genannte Quelle.

¹⁵ K. SCHWARZ, *Die Abendmahlsstreitigkeiten in Siebenbürgen*. In: Archiv N. F. 2, 1855, S. 282: *Is officio suae legationis apud nos sedulo et praestantissime est functus*“, ein Zeugnis, das man ihm nicht verwehren dürfte.

¹⁶ G. ARZ, *Series pastorum*, Maschinenhandschrift Archiv der Evang. Kirchengemeinde A. B. Hermannstadt und in anderen städtischen Kirchengemeinden.

¹⁷ A. SCHULLERUS, *Luthers Sprache in Siebenbürgen*. In Archiv 41, 1928, S. 254 Anm. 5 ist der Meinung, dass Unglerus die im Anhang unter Nr. 83, 84 und 41 verzeichneten Werke zur Abendmahlsfrage von seiner Akademiereise aus 1561 heimgebracht habe.

¹⁸ G. D. TEUTSCH, *Die Synodalverhandlungen der Evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert*. Hermannstadt 1881, S. 108.

¹⁹ Ebenda, S. 136.

²⁰ G. E. MÜLLER, *Die Verlegung des siebenbürgisch-sächsischen Bischofssizes von Hermannstadt nach BIRTHÄLM*. In: Beiträge zur Geschichte der ev. Kirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt 1922, S. 71f.

1530 in Richtung der späteren Theologie Melanchthons angestrebt.²¹ Erst gegen Abend seines Lebens mußte er der nun auch in Siebenbürgen Fuss fassenden Theologie der Konkordienformel Zugeständnisse machen, die im Laufe des 17. Jahrhunderts auch in Siebenbürgen zur lutherischen Hochorthodoxie ausarten sollte.²²

Nur wenige Bücher aus der Bibliothek des Lukas Unglerus stammen nachweisbar aus Familienbesitz. Mehrere theologische Werke aus den frühen Fünfzigerjahren sowie eine Lyoner Hesiodausgabe aus 1550 (Nr. 62) gehen auf „Martinus Unglerus, Cibiniensis“, wohl einen älteren Bruder des Lukas zurück. Auch von den älteren Bänden in Großformat, meist der Patristik und der Kanonistik verhaftet, dürften von früher herrühren, doch weisen sie keine bezüglichen Einzeichnungen auf. Aus der Bücherei des siebenbürgisch-sächsischen Humanisten und Theologen Johannes Lebel stammen vier Wiegendrucke meist geschichtlichen Inhaltes (Nr. 41, 69, 70, 121). Es sind werke, die sich Lebel als „collaborator maius“ unter dem Rektorat des Wenzeslaus Hyrsberger an der Schule zu Kaschau (Košice, Kassa) angeschafft hatte. Wahrscheinlich hat sie Lebel vor seinem Abgang aus Talmesch (Tálmaciu, Tolmács) dem jungen Unglerus vermacht oder verkauft. Der Bücherei des Mediascher Generaldechanten Matthias Glatz entstammen ein Evangelienkommentar des Augsburger lutherischen Pfarrers Wolfgang Musculus, der später als überzeugter Calviner in die Schweiz hinüberwechselte, sowie die Summarien des streng lutherischen Erasmus Sarcerius in Eisleben. Der Bistritzer Pfarrer Johannes Grau überlässt Unglerus im Jahre 1580 geschenkweise die Genfer Ausgabe von 1578 des zum Calvinismus neigenden Christoph Pezelius „De praecipuis articulis christianae doctrinae“ (Nr. 117). Mit eigenhändiger Widmung schenkt, wie schon erwähnt, der Wittenberger Professor Georg Maior, dem ihm befreundeten Unglerus einen 1563 erschienenen Band seiner Homilien.

Im übrigen erscheint Lukas Unglerus auch nach dem Ausweis seiner Bücherei als ein vornehmlich von Melanchthon, Georg Maior und der Wittenberger Schule geprägter Theologe. Melanchthon ist mit nicht weniger als zwölf Werken vertreten, darunter Kommentare, Exegesen zu mehreren Paulusbriefen, seiner Ethik in einer Ausgabe von 1589, den „Loci communes“ von 1521 in einem Druck von 1523, sowie Predigten und Reden. Vom langjährigen Dekan der Wittenberger theologischen Fakultät und vermutlichen Lehrer des Unglerus, Georg Maior, liegen zehn Werke vor — die gegen Westphal gerichtete Streitschrift in der Abendmahlsfrage gleich in zwei Ausgaben von 1555 und 1557 (Nr. 85 und 86). Sonst ist Maior mit den grossen exegetischen Werken zu den Briefen des Paulus an die Römer, Galater, Philipper und Kolosser sowie mehreren Homilien vertreten. Von Luther besitzt Unglerus einige Bände der Werkausgabe aus der Druckerei des Hans Lufft, die Hauspostille in der Ausgabe von 1552 und den Kommentar zum Galaterbrief, von anderen Wittenbergern etwa noch Veit Dietrich, Caspar Cruciger und Caspar Peucer, der Schwiegersohn Melanchthons und eifrige Vertreter des Philippismus nach dessen Tod.

Für die starke Beachtung, die das reformierte Schriftgut auch bei Unglerus gefunden hat, legen Zeugnis ab in erster Reihe Calvins Hauptschriften: Die „Institutio christianae religionis“ (Nr. 19) und die „Praelectiones in duodecim prophetas . . .“ (Nr. 20), dann Beza's berühmte „Confessio christianae fidei“ (Nr. 10), Homilien des Züricher Zwinglianners Rudolf Gualtherus und Schriften von Musculus, Ökolampad und Konrad Pellikan sowie Lavater, Viret u. a. Auch das Haupt der evangelischen Bewegung in Italien, Bernardino Ochinus, ist vertreten, der in Zürich als Flüchtlingspfarrer tätig war und von

²¹ L. BINDER, *Theologie und Bekenntnis in der evangelischen Kirche Südsiebenbürgens. von 1570—1630*. In: *Kirchliche Blätter* 4, 1976, Heft S, 2. 4 f.

²² L. BINDER, *Melanchthon in der siebenbürgischen evangelischen Kirche*. In: *Theologische Literaturzeitung* 102, 1977, Sp. 11—14.

dort als antitrinitarischer Lehren verdächtig nach Polen und Mähren ausweichen mußte.

Vom Würtemberger Johannes Brenz, dem eigenwüchsigen Lutheraner, hat sich Unglerus einen Kommentar zum Alten und Neuen Testament, einen Predigtband und seine berühmte Katechismuserklärung angeschafft. Von David Chyträus, einem der Hauptmitarbeiter am Konkordienwerk von 1580, besitzt Unglerus lediglich eine Chronologie sowie einige Gelegenheitsreden. Für sein historisches Interesse sprechen auch die vielen Werke klassischer Autoren wie Appian, Apulejus, Cicero, Quintus Curtius, Hesiod, Flavius Josephus, Justinus, Valerius Maximus, Plinius u. a.

Von Humanisten finden sich Flavio Biondo mit seinen Hauptwerken zur Römischen Geschichte, Paolo Giovio, Joachim Camerarius mit Arbeiten über die Redekunst. Erasmus ist mit einem bibelkritischen Werk und mit einer Art Einführung in das Studium der Theologie vertreten.

Auffalend sind die vielen Werke kirchenrechtlichen Inhaltes, vor allen die Dekretalisten Gratian, Gregor IX, Bonifaz VIII, Clemens V und Nikolaus von Deutz. Sie liegen fast durchwegs in Ausgaben vom Ende des 15. und aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts vor, so dass sie vermutlich von einem Vorfahren des Unglerus herrühren.

Auf die äussere Form seiner Bücher hat Lukas Unglerus weniger Wert gelegt. Er unterscheidet sich darin etwa von Franz Salicaeus,²³ Damasus Dürr,²⁴ Albert Huet²⁵ oder seinem Nachfolger Matthias Schiffbaumer,²⁶ die ihre Bücher fast durchwegs haben einbinden, sowie mit Monogramm und Jahreszahl auf dem Einband versehen lassen. Unglerus hat das nur mit wenigen Bänden gemacht, die vorwiegend aus dem Jahr 1562 stammen. Zahlreiche seiner Bücher haben glatte Pergamenteinbände.

Von dem persönlichen Leben des Unglerus wäre noch nachzutragen, dass sein Sohn Johannes im November 1589 die Tochter des Hermannstädter Bürgermeisters Johannes Bayer ehelicht und der Superintendent zur Hochzeitsfeier sämtliche Dechanten und Pfarrer der evangelischen Landkapitel Siebenbürgens einlädt.²⁷ Jener „Lucas Unglerus, BIRTHALBENSIS“, der 1590 an der Universität Frankfurt/Oder immatrikuliert wird, dürfte gleichfalls ein Sohn des Superintendenten gewesen sein.²⁸ Am bekanntesten von seinen Söhnen ist der als Kaufmann zu grossem Reichtum gelangte Christoph Unglerus, der 1626 als Hermannstädter Stadthann stirbt. Dieser ist der Vater jener Katharina Ungleich, die in den sogenannten Götzmeisterischen Unruhen von 1645 in Hermannstadt eine so unselige Rolle gespielt hat.²⁹

²³ G. GÜNDISCH, *Franz Salicaeus*. In: *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung* Festschrift Fr. Müller. Stuttgart 1967, S. 204 ff.

²⁴ *Die Bibliothek des Damasus Dürr*. In: *Revue Roumaine d'Histoire* 12, 1973, S. 947 ff.

²⁵ Derselbe, *Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet*. In: *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde* 4, 1974, S. 32 ff.

²⁶ Derselbe, *Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer (1547–1611)*. In: *Revue des études sud-est européennes* 15, 1977, S. 463 ff.

²⁷ Staatsarchiv Hermannstadt (Sibiu), Bistritzer Kapitelsurkunden Nr. 295/184.

²⁸ Fr. SCHULLERUS, *Siebenbürger Studierende an d. Universität in Frankfurt a. d. Oder*. In: *Archiv* 22, 1889, S. 406.

²⁹ G. GÜNDISCH, *Soziale Konflikte in Hermannstadt um die Mitte des 17. Jahrhunderts*. In: *Forschungen zur Volks- und Heimatkunde* 3, 1960, S. 63. ff.

Anhang

1. *Aepinus Johannes*, Liber de iustificatione hominis. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1551, Kl. 8°. Unter der Signatur V. I, 2067 begebunden zu Nr. 150.
2. *Althamer Andreas*, Conciliationes locorum scripturae, qui specietenus inter se pugnare videntur, centuriae duae. Leipzig, Georg Hantzsch 1555, 16°. Signatur V. I, 2369.
3. *Andrae Jacobus*, Ad Friderici Staphyli confietas et calumniae plenas antilogias responsio. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1558, 16°. Signatur V. I, 2727.
4. *Andrae Petrus*, De modo disputandi ac rationandi in iure liber I. Antwerpen, Antonius Goini 1540, 16°. Unter der Signatur 2791 begebunden zu Nr. 153.
5. *Appianus Alexandrinus*, Romanorum historiarum de bellis . . . libri seu potius epitome omnia per Sigismundum Gelenium latine reddita, de bellis Hispanicis liber Caelio Secundo curione translate, de bellis Illyricis liber P. Candiolo interprete. Basel, 1554, Fol. Signatur V. III, 924.
6. *Apuleius Lucius*, In asinum aureum aureum opus. Cum commento Beroaldi figuris noviter additis. Venedig, Johannes Tacuinus 1516, Fol. Signatur V. III, 605.
7. *Auctarium*, in secundum topicorum Aristotelis . . . Löwen, Servatius Zassenus 1537, Quart. Unter der Signatur 708 a begebunden zu Nr. 35.
8. *Augustinus Aurelius*, Omnium operum epitome, primum quidem per Johannem Piscatorium compendiarie quadam via collecta. Köln, Melchior Novesianus 1539, Fol. Signatur V. III, 253.
9. *Betrachtungen* zu den Festtagen (es fehlt der Titel und die Lage A zu 8 Blättern). Nürnberg, Johannes Montanus u. Ulricus Neuber o. J., 16°. Ohne Signatur begebunden zu Nr. 35.
10. *Beza Theodorus*, Confessio christianae fidei et eiusdem collatio cum papisticis haeresibus. Paris, Nicolaus Barbirius u. Thomas Courteau 1563, Kl. 8°. Signatur V. I, 2353.
11. *Blondus Flavius* (Flavio Biondo), Historiarum ab inclinatione Romanorum libri XXXI. Basel, Frobenius 1531, Fol. Unter der Signatur V. III, 926 begebunden Nr. 12.
12. *Blondus Flavius* (Flavio Biondo), De Roma triumphante libri decem. Romae instauratae libri III. Italia Illustrata. Historiarum ab inclinato Roma imperio decades III. Basel, Frobenius 1531, Fol. Signatur V. III, 925.
13. *Bonifatius VIII.*, Sexti libri decretalium. Paris, Thielman Berver 1505, Quart. Signatur V. II, 659.
14. *Brentius Johannes*, In acta apostolica homiliae centum viginti duae. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1553, Fol. Signatur V. III, 293. früher im Besitz des Franz Salicaeus.
15. *Brentius Johannes*, Catechismus piaae et utili explicatione illustratus. O. O., o. D. 1558, Kl. 8°. Signatur V. I, 427.
16. *Brentius Johannes*, In epistola Pauli ad Philemonem et in historiam Esther commentarioli. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1544, 16°. Signatur V. I, 2138.
17. *Budaeus Gulielmus*, Epistolae. Paris, Jodocus Badius 1520, Quart. Unter der Signatur V. II, 493 begebunden zu Nr. . . .
18. *Budaeus G., Tusanus I., Junius H. u. a.*, Dictionarium graecolatinum supra omnes editiones postremo nunc ex variis linguae graecae commentariis . . . locupletum. Basel, Hieronymus Curio 1562, Quart. Signatur V. III, 736.
19. *Calvin Johannes*, Institutio christianae religionis, in libros quatuor nunc primum digesta. o. O. o. D. 1561, Fol. Signatur V. III, 60.
20. *Calvin Johannes*, Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores. Genf, Johannes Crispinus 1559, Fol. Signatur V. III, 493.
21. *Camerarius Joachim*, Libellus Ciceronis de partitione oratoria, totius artis capita complectens. Leipzig, Valentin Papa 1549, 16°. Unter der Signatur V. I, 2792 begebunden zu Nr. 153.
22. *Camerarius Joachim*, Notatio figurarum orationis et mutatae simplicis elocutionis in apostolicis scriptis ad perspicendam de intellectu sermone sententiam autorum. Leipzig, Valentin Papa 1556, 16°. Signatur V. I, 1076.
23. *Camerarius Joachim*, Praecepta morum ac vitae accomodata aetati puerili soluta oratione et versibus quoque exposita. Leipzig, Valentin Papa 1549, 16°. Unter der Signatur V. I, 1898 begebunden zu Nr. 150.
24. *Chelopaeus Petrus*, Oratio de angelis. Wittenberg, Vitus Creutzer 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 683 begebunden zu Nr. 137.
25. *Chrysosotomus Johannes*, De laudibus Pauli homiliae VIII, tomus III, IV, V. Basel, Johannes Frobenius 1517, Fol. Signatur V. III, 123.

26. *Chytraeus David*, Chronologia historiae Herodoti et Thucydidis. Rostock Jacobus Lucius 1578, 8°. Signatur Tr. XVI/117. Vgl. D. Nägler, Catalogul Transilvanicelor. Bp. I, Nr. 113.
27. *Chytraeus David*, Oratio de coniugio, recitata is sacro nuptiali clarissimi viri Tilemanni Stellae pudicissimae virginis Helenae filiae honestissimi viri Baldasari Rotermunds consulis Suerinensis. Epithalamion scriptum a Johanne Willebrochio. Wittenberg, Johannes Crato 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 677 beige bunden zu Nr. 137.
28. *Chytraeus David*, Oratio de coniugio u. s. w. wie oben. Unter der Signatur V. I, 1979 beige bunden zu Nr. 133.
29. *Chytraeus David*, Oratio continens historiam Henrici Leonis ducis Saxoniae et Bavariae, recitata Rostochii. Wittenberg, Johannes Crato 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 1980 beige bunden zu Nr. 133. Ein zweites Exemplar unter der Signatur V. I, 675 beige bunden zu Nr. 137.
30. *Cicero M. Tullius*, De officiis libb. III cum commento Petri Marsi de senectute cum notis Philatici. De amicitia et paradoxa cum notis Omniboni Leonicensi. Venedig, Bartholomeus de Zanis 1498, Fol. Signatur Inc. 60. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 105.
31. *Cicero M. Tullius*, De officiis libri tres. Commentariis illustrati a Martino Henrico Saganensi. Wittenberg, Simon Gronen 1532, 8°. Signatur V. I, 585.
32. *Clemens V.*, Constitutiones cum profundo apparatu Johannis Andreae. Paris, Thielman Kerver 1505, Quart. Signatur V. II, 560.
33. *Clichtoveus Jodocus*, Sermonum tomus posterior sanctorum vitam continens. Homiliam praeterea et libellum de compassione beatae Mariae . . . Paris, Johannes Roigny 1547, 8°. Signatur V. I, 435.
34. *Cogler Johannes*, Similitudines accomodate ad necessarias et praecipuas partes doctrinae coelestis, partim ex scriptis patrum . . . partim usu observatae et iusta virtutes decalogi in ordinem redactae. Wittenberg, o. D. 1561, Kl. 8°. Unter der Signatur V. I, 356 beige bunden zu Nr. 81.
35. *Commentaria* in isagogen Porphyrii et in omnes libros de dialectica Aristotelis. Löwen, Servatius Zassenus 1535, Quart. Signatur V. III, 708.
36. *Commentarii* In evangelium secundum Matthaeum, Marcum et Lucam ex ecclesiasticis scriptoribus collectae. Novae glossae ordinariae specimen, donec meliora dominus. Oliva, Robertus Stephani 1553, Fol. Signatur V. III, 1098 beige bunden zu Nr. 107.
37. *Comoediae ac tragoediae* aliquot ex Novo et Vetere Testamento desumptae. Adiunximus praeterea duas lepidissimas comoedias . . . Basel, Nicolaus Brylin 1512, 16°. Signatur V. I, 1182.
38. Gallicarum ecclesiarum *confessio* christianissimo regi anno 1561 exhibita, nunc vero in latinum converso. Genf, Johannes Crispinus 1566, 16°. Unter der Signatur V. I, 2356 beige bunden zu Nr. . . .
39. *Cracovius Georg*, Oratio Isocratis Atheniensis oratoris, qua gravissime hortatur cives et universam Graeciam ad pacem conversa ex graeco in sermonem latinum. Wittenberg, Vitus Creutzer 1551, 16°. Unter der Signatur V. I, 671 beige bunden zu Nr. 137.
40. *Cruciger Caspar*, In evangelium Joannis apostoli enarratio. Strassburg, Samuel Emmel 1557, 16°. Signatur V. I, 1605.
41. *Curtius Quintus*, De rebus gestis Alexandri Magni. Venedig, Johannes Tacuinus 1496. Fol. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Unter der Signatur Inc. 232. beige bunden zu Nr. 70. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 125.
42. *Cyrillus* (Kyrillos, Patriarch von Alexandria), Fides de praesentia corporis et sanguinis Christi in sacra coena communione. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 712 beige bunden zu Nr. 83.
43. *Dedekind Friederich*, Grobianus de morum simplicitate libri duo. Breslau, Andreas Wingler, 16°. Unter der Signatur V. I, 1899 beige bunden zu Nr. 150.
44. *Dietrich Veit*, Der Prophet Esaias ausgelegt durch . . . Nürnberg, Joachim Heller o. J., 16°. Signatur V. I, 1401.
45. *Eitzen Paul v.*, Commentariorum in Genesis liber primus. Frankfurt, Petrus Braubach 1560, 16°. Signatur V. I, 2401.
46. *Enchiridion* titulorum iuris, quibus universum pene ius summam continetur. Löwen, Petrus a Colonia 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 1117 beige bunden zu Nr. 68.
47. *Erasmus*, Paraphrases in omnes epistolas Pauli germanas et in omnes canonicas, diligenter ab autore recognitae ac marginalibus indicibus illustratae. Basel, Johannes Frobenius 1521, 8°. Signatur V. I, 420.

48. *Erasmus*, Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologia. Strassburg, Johannes Knobloch 1522, 16°. Signatur V. I, 1319.
49. *Erasmus*, Tomus primus paraphraseon in Novum Testamentum. Basel, Johannes Frobenius 1524, Fol. Signatur V. III, 734.
50. *Exomologesis* de optimo maximo. Antwerpen, Aegidius Diesth 1553, 8°. Unter der signatur V. II, 494 a beigeunden zu Nr. 62.
51. *Ficinus Marsilius*, De vita libri tres, recens iam a mendis situque vindicati. Quorum primus: De studiosorum sanitae tuenda. Secundus: De vita producenda. Tertius: De vita coelitus comparanda, eiusdem apologia. His accessit epidemiarum antidotus tutelamque bone valetudinis continens. Basel, Andreas Cratander 1532, Kl. 8°. Signatur V. I, 379.
52. *Fischer Christofferus*, Harmonia evangelistarum. Das ist die gantze evangelische Historien von unserm lieben einigen Heiland Jhesu Christo ordentlich aus den vier Evangelisten in eine Historien zusammengebracht, in fünff Bücher geteilet vnd einfeltig erkleret. Vlssen, Michael Kröner 1575 – 1577, Fol. V. III, 735.
53. *Forster Johannes*, Oratio de illustrissima principe Sibylla coniuge illustrissimi ducis Saxonicae Johannis Friderici electoris etc. Wittenberg, Georg Rhaw's Erben 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 676 beigeunden zu Nr. 137.
54. *Goniaeus Johannes*, Selectas declamationes. Strassburg, 1554, 16°.
55. *Gratianus*, Decretum cum apparatu. Nürnberg, Anton Koberger 1483, Fol. Signatur Inc. 34. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 158.
56. *Gregorius IX*, Decretalium libellus. Paris, Thielman Berver 1505, Quart. Signatur V. II, 662.
57. *Gualtherus Rodolphus*, In acta apostolorum per divum Lucam descripta homiliae CLXXV. Zürich, Christoph Froschauer 1569, Fol. Signatur V. III, 561.
58. *Gualtherus Rodolphus*, In evangelium Jesu Christi secundum Joannem homiliae CLXXX. Zürich, Christoph Froschauer 1565, fol. Unter der Signatur V. III, 494 beigeunden zu Nr. 20.
59. *Guilms Caspar*, Oratio de salinis saxoniceis. Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 682 beigeunden zu Nr. 137.
60. *Gusebius Paulus*, Oratio de dignitate principum, quibus electio imperatoris in Germania commendata est. Wittenberg, Georg Rhaw Erben 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 681 beigeunden zu Nr. 137.
61. *Hartman Johann*, Die Epistel S. Judas, darinnen neben viel notwendiger Stücken gehandelt wird, das man ob dem Glauben kempffen, bey der reinen Lehr des Evangelii bleiben . . . möge. Rotenburg o. T., Albrecht Gros 1564. Signatur V. I, 1277.
62. *Hesiod*, Opera et dies. Lyon, Theobald Paganus 1550, 8°. Signatur V. II, 492.
63. *Hesshusius Tileman*, Ennaratio psalorum triginta quinque. Magdeburg, Wolfgang Kirchner 1561, 16°. Signatur V. I, 618.
64. *Hesshusius Tileman*, Oratio de sublimi autoritate apostolorum et prophetarum in ecclesia dei. Jena, Donatus Richtzenhan 1569, 16°. Unter der Signatur V. I, 2139 beigeunden zu Nr. 16.
65. *Hofman Christophorus*, Commentarii in epistolam Pauli apostoli ad Titum, in quibus agitur copiose de universa doctrina christiana et de corrigendis abusibus, qui in ecclesiam coniventibus episcopis et doctoribus irrepserunt. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1541. Signatur V. I, 223.
66. *Hoppius Johannes*, Oratio funebris de obitu clarissimi viri Cunradi Lagi, iurium doctoris consultissimi ac Gedanensis civitatis syndici recitata in Academia Regiomontana 1546, o. O., o. D. 1548, 16°. Unter der Signatur V. I, 670 beigeunden zu Nr. 137.
67. *Huberinus Caspar*, Postilla Deutsch: Uber alle Fest und gemeine Feiertage. Wittenberg, Lorenz Schwenk 1561, 16°. Signatur V. I, 2702.
68. Institutiones imperiales cum novis et brevibus annotationibus. Löwen, Petrus Colonnaeus 1554, 16°. Signatur V. I, 1116.
69. *Johannes Andraee*, Lectura Jo. An. super arboribus consanguinitatis et afinitatis nec non cognationis spiritualis et legalis . . . (Leipzig, Martin Landsberg vor 1498, Fol. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Unter der Signatur Inc. 234 beigeunden zu Nr. 70. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 15.
70. *Josephus Flavius*, De bello Judaico. Venedig, Johannes Rubens 1486, Quart. Signatur Inc. 231. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 193.

71. *Jovius Paulus*, Historiarum sui temporis. Tomi secundi pars altera. Venedig, Cominus de Tridino Montisferrati 1553, 8°. Signatur V. I, 638.
72. *Justinus*, In Trogi Pompeji historias exordium. o. O. O. D. o. J., Fol. Unter der Signatur Inc. 116 beige bunden zu Nr. 118. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 195.
73. *Lavater Ludovicus*, In librum proverbiorum sive sententiarum Solomonis regis . . . commentarii. Paulo locupletiores et multo castigatiorum antea editi. Zürich, Christoph Froschauer 1572, Fol. Signatur V. III, 327.
74. *Lazius Wolfgang*, Liber de passione domini nostri Iesu Christi. Basel, Johannes Oporinus 1552, Fol. Unter der Signatur V. III, 294 beige bunden Nr. 14. früher im Besitz des Franz Salicaeus.
75. *Lossius Lucas*, Annotationes scholasticae in epistolas dominicales et eas quae in festis Jesu et sanctorum ipsius praecipuis leguntur in ecclesia per totum unum. Frankfurt, Christoph Egenolf 1554, 16° Signatur V. I, 1930.
76. *Luther Martin*, Bücher und Schriften deutsch. Wittenberg, Hans Lufft 1548 ff., Fol.
77. *Luther Martin*, In epistolam s. Pauli ad Galatas commentarius ex praelectione d. Martini Lutheri collectus. Wittenberg, Johannes Lufft 1535, 16°. Signatur V. I, 2253.
78. *Luther Martin*, Hauspostil vber die Sontags vnd der fürnemesten Feste Evangelien durch das gantze jar. Mit vleis auff's new vbersehen gebessert vnd mit XIII Predigten von der Passio oder Historia des leidens Christi gemehret. Wittenberg, o. D. 1552, 16°. Signatur V. I, 1811.
79. *Lybius Christopher*, In canonicas epistolas divi Johannis apostoli simplex et brevis explicatio. Wittenberg, Georg Rhaw Erben 1562, 16°. Signatur V. I, 1449.
80. *Maior Georg*, Auslegung des vierden Buss Psalmen, welcher im Psalte der ein vnd funffzigste ist. Aus der latinischen Auslegung . . . verdeutschet. Wittenberg, Hans Lufft 1565, 16°. Unter der Signatur V. I, 1278 beige bunden zu Nr. 61.
81. *Maior Georg*, Ennaratio in duas epistolas Pauli ad Philippenses et Colossenses. Wittenberg, Hans Lufft 1561, 16°. Signatur V. I, 355.
82. *Maior Georg*, Ennaratio psalmi 72 deus iudicum tuum regi da, etc. Wittenberg, Vitus Creutzer 1553, 16°. Unter der Signatur V. I, 2716 beige bunden zu Nr. 86.
83. *Maior Georg*, De origine et autoritate verbi dei et quae pontificum patrum et conciliorum si autoritas. Admonitio hoc tempore, quo de concilio congregando agitur, valde necessaria. Additus est catalogus ecclesiae dei. Frankfurt/Oder, Johannes Eichhorn 1554, 16°. Signatur V. I, 710.
84. *Maior Georg*, De origine et autoritate verbi dei et quae pontificum patrum et conciliorum sit autoritas. Adminicio hoc tempore, quo iterum de concilio congregando agitur, valde necessaria. Wittenberg Johannes Crato 1559, 16° Unter der Signatur V. I, 2715 beige bunden zu Nr. 86.
85. *Maior Georg*, Refutatio horrendae prophanationis coena domini. Collecta ex evangelio et sinceris ecclesiae testimoniis. Cum praefatio ne Philippi Melanthonis. Wittenberg, Vitus Creutzer 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 711 beige bunden zu Nr. 83.
86. *Maior Georg*, Refutatio horrendae prophanationis coenae domini. Cum praefatione Philippi Melanthonis. Wittenberg, Vitus Creutzer 1557, 16°. Signatur V. I, 2714.
87. *Maior Georg*, Series et dispositio orationis in epistola Pauli ad Romanos. Lutherus in ennaratione cap. 42. Gen. tomo 6. Wittenberg, Johannes Lufft 1556, 16°. Signatur V. I, 2152.
88. *Maior Georg*, Sexta et ultima pars homiliarum in epistolas, quae diebus festis proponuntur et ennarantur. Wittenberg, Johannes Lufft 1563, 8°. Signatur V. I, 172.
89. *Maior Georg*, Septima et postrema pars homiliarum in evangelia dominicalia et dies festos, a dominica decima sexta post trinitatis usque ad dominicam primam adventus domini. Wittenberg, Johannes Lufft 1568, 16°. Signatur V. I, 1184.
90. *Matthisius Gerardus*, De extremo domini adventu oratio paraenetica. Köln, Petrus Horst 1553, 16°. Unter der Signatur V. I, 678 beige bunden zu Nr. 137.
91. *Valerius Maximus*, Factorum et dictorumque memorabilium liber. Cum commentario Oliverii Arzignanensis. Venedig, Albertinus Rubens 1500, Fol. Signatur Inc. 61. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 36.
92. *Meier Sebastian*, In utramque D. Pauli epistolam ad Corinthios commentarii. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1546, 16°. Signatur V. I, 73.
93. *Melancthon Philipp*, Argumenta psalmorum sexaginta, distributis ordine versuum sententiis. Dictata a Matthia Flacio Illyrico in Academia Witebergensi. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1550, 16°. Unter der Signatur V. I, 1085 beige bunden zu Nr. 95.
94. *Melancthon Philipp*, In Daniele prophetam commentarius. Epigramma Joannis Stigelii. Leipzig, Nikolaus Wolrab 1543, 16°. Signatur V. I, 1084.

95. *Melanchthon Philipp*, Ethicae doctrinae elementa, et ennaratio libri quinti ethicorum. Additae sunt quaestiones de iuramentis, de excommunicatione et de aliis quibusdam materiis. Wittenberg, Mathias Welack, 1589, 16°. Unter der Signatur V. I, 667 beige bunden zu Nr. 101.
96. *Melanchthon Philipp*, Selectarum declationum tomus III, IV. Strassburg 1558/9 o. D., 16°. Signatur V. I, 2127.
97. *Melanchthon Philipp*, Ennaratio epistolae prioris ad Timotheum et duorum capitum secundae. Scripta et dictata in praelectione publica anno 1550 et 1551. Item propositiones 85 complectentes praecipuorum articularum doctrinam. Wittenberg, Johannes Crato 1561, 16°. Unter der Signatur V. I, 1400 beige bunden zu Nr. 149.
98. *Melanchthon Philipp*, Epistolae Pauli ad Colossenses praelecta anno 1556. Wittenberg, Johannes Crato 1561, 16°. Unter der Signatur V. I, 2153 beige bunden zu Nr. 87.
99. *Melanchthon Philipp*, Ad reverendum virum Johannem Pfeffingerum doctorem theologiae, pastorem Lipsicae epistola de morte filii viri docti et honesti. Wittenberg, Vitus Creutzer 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 680 beige bunden zu Nr. 137.
100. *Melanchthon Philipp*, Initia doctrinae physicae, dictata in academia Witebergensi. Wittenberg, Matthaeus Welack 1589, 16°. Signatur V. I, 665.
101. *Melanchthon Philipp*, Loci communes seu hypotyposes theologicae. Cum locorum communium index. Strassburg, Johannes Hervagius 1523, 16°. Unter der Signatur V. I, 1320 beige bunden zu Nr. 48.
102. *Melanchthon Philipp*, Liber de anima. Wittenberg, Johannes Crato Erben 1584, 16°. Unter der Signatur V. I, 666 beige bunden zu Nr. 101.
103. *Melanchthon Philipp*, Praefationum in quosdam illustres autores. Tum orationum de clarissimorum virorum vitis tomus secundus. Strassburg, Samuel Emmel 1558, 16°. Signatur V. I, 2051.
104. *Meurer Wolfgang*, De vera corroborandi ratione capita ad disputandum proposita Lipsiae die XXX ianuarii, respondente Sebastiano Scheibio. Leipzig, Valentin Papa 1555, 8°. Unter der Signatur V. II, 495 beige bunden zu Nr. 62.
106. *Milichius Jakob*, Oratio de arte medica cum gradus doctorum decerneretur viris clarissimis . . . Casparo Guielmo, Johanni Dumerichio et Christophoro Schentz Hallensibus. Wittenberg, o. D. 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 677 a beige bunden zu Nr. 137.
107. *Musculus Wolfgang*, In evangelistam Matthaeum commentarii tribus tomus digesti, quibus non solum singula quaeque exponuntur sed et quid singulis Marci et Lucae differentibus locis notandum sit diligenter expenditur. Basel, Johannes Hervagius 1551, Fol. Signatur V. III, 1097. Gehörte früher dem Generaldechanten Matthias Glatz.
108. *Nonihagius Johannes*, Himmlische arztenei, das ist: Der herzliche Trostspruch Christi Matth. VI. Strassburg, Samuel Emmel 1563, 16°. Signatur V. I, 401.
109. *Ochinus Bernardinus*, Dialogi XXX. In duos libros divisi, quorum primus est de Messia continetque dialogos XVIII. Secundus est cum de rebus variis, tum potissimum de trinitate. Basel, Petrus Perna 1563, 8°. Signatur V. I, 429.
110. *Oecolampadius Joannes*, Annotationes piissimae doctissimaeque in Joseam, Joelem, Amos, Aldiam etc. Basel, o. D. 1535, Kl. 8°. Signatur V. I, 138.
111. *Oldendorpius Joannes*, De duplici verborum et rerum significatione. De vera item interpretandi et consultandi ratione paratitla. Eiusdem opera restitutum. Lexicon iuris civilis per Franciscum Jammetium textorem ex pandectis Justiniani principis concinnatum. Marburg, Andreas Colibius 1546, 16°. Signatur V. I, 1896.
112. *Oratio habita Lipsiae XI. die iulii anno MDLIII*, quo die anni superioris inclytus Saxoniae dux elector Mauritius victor e terris sublatus est. Leipzig, Georg Hantsch 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 674 beige bunden zu Nr. 137.
113. *Paulus Simon*, Methodi aliquot locorum doctrinae ecclesiae dei illustratae exordiis et aliis partibus orationeis, in quibus monstratur usus dialecticae et rethoricae in orationibus, quae per concione ad plebem habentur. Magdeburg, Matthäus Giseke 1570, 16°. Signatur V. I, 583.
114. *Pellicanus Konrad*, Index bibliorum. Zürich, Christoph Froschauer 1537, Fol. Signatur V. III, 682.
115. *Peucer Kaspar*, Oratio de illustrissimo principe Friderico Landgravio Turingiae et Marchione Mysorum cuius fuit a matre admorsa gena. Wittenberg, Johannes Crato 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 673 beige bunden zu Nr. 137.
116. *Peucer Kaspar*, Propositiones de causis liberarum actionum homini ethicis et physicis, de differentibus in homine (ut vocant) potentiis et de demonstratione de quibus disputabitur 15. die decembris. Wittenberg, Johannes Crato 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 669 beige bunden zu Nr. 137.

117. *Pezelius Christophorus*, Argumentorum et obiectionum de praecipuis articulis doctrinae christianae cum responsionibus quae passim extant in scriptis Philippi Melancthonis. Pars prima. Genf, Eustathius Vignon 1578, 8°. Signatur V. I, 1371.
118. *Plinius C.*, Historia naturalis. Venedig, Johannes Aluisius 1499, Fol. Signatur Inc. Nr. 115. Bibliographie bei Jug reanu, Catalogul Nr. 255.
119. *Plinius C.*, Liber secundus de mundi historia. Cum commentariis Jacobi Milichii. Schwäbisch-Hall, Petrus Brubacchius 1538, 8°. Signatur V. I, 754.
120. *Praetorius Abdias*, Responso ad scriptum d. Andreae Musculi cuius titulus est: De bonorum operum et novitatis vitae libertate. Wittenberg, Georg Rhaw's Erben 1563, 16°. Unter der Signatur V. I, 1450 begebunden zu Nr. 79.
121. *Quintilianus M. Fabius*, Declamationes. Parma, Angelus Ugoletus 1494, Fol. Unter der Signatur Inc. 233 begebunden zu Nr. 70. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 263.
122. *Quintilianus M. Fabius*, Institutionum oratoriarum libri XII. Eiusdem declamatorium liber. Basel, Johannes Bebelius 1529, Fol. Signatur V. III, 82.
123. *Rabanus Maurus*, Commentaria antehaec nunquam typis excusa. In Genesim libri IIII, Exodum libri IIII. Köln, Johannes Prael 1532, 16°. Signatur V. I, 1989.
124. *Ramsbeccius Bilibaldus*, Oratio continens querelam de lamentabili statu ecclesiae et rei publicae, et vicisim consolationem pio et simplici studio. Adiecta est valde erudita epistola plena piae doctrinae . . . , quam recens . . . Philippus Melanthon suo et theologorum in Misnia nomine ad pios pastores qui in vicina ova Bohemiae et Lusatae misere in exilium pulsati sunt, scripsit. Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 1977/78 begebunden zu Nr. 133.
125. *Ranfius Johannes*, S. Agapeti diaconi paraeneses piae et utiles scriptae ad D. imperatorem Justinianum, quibus illum et quemlibet magistratum sui admonet officii; suntque veluti catechesis omnium magistratuum aeditae graece cum latina versione correspondente. Wittenberg, Laurentius Schwenck 1562, 16°. Unter der Signatur V. I, 1451 begebunden zu Nr. 79.
126. *Ratio et forma publice orandi deum atque administrandi sacramen et caet.* Genf, Johannes Crispinus 1556, 16°. Unter der Signatur V. I, 2354 begebunden zu Nr. 77.
127. *Reichen Stephan*, Die herliche Buspredigt Zephaniae, welche zu diesen schweren, geschwinden vnd kuemlichen Zeiten allen Christen noetig, nuetzlich und troestlich. Vrsel, Nikolaus Henricus u. Sigmund Feyerbach 1561, 16°. Signatur V. I, 2171.
128. *Roselerus Matheus*, In honorem nuptiarum . . . Alberti ducis Megalburgensium et Annae Sophiae . . . filiae ducis Prussiae virtutibus Alberti senioris libellus de Megalburgensium familiae . . . et Annae Sophiae virtutibus. Rostock, Ludwig Ditzius 1555, 8°. Unter der Signatur V. II, 494 begebunden zu Nr. 62.
129. *Rupertus Truitiensis*, Commentariorum in evangelium Joannis libri XIII denuo recogniti. Nürnberg, Johannes Petreus 1526, 8°. Signatur V. I, 1229.
130. *Sabinus Georgius*, Poemata. Leipzig, Officina Voegeliana 1563, 16°. V. I, 404.
131. *Sarcerius Erasmus*, Summarien vnd kurtzer Inhalt sampt einer zimlichen vnd voeligen Auslegung vber alle Capitel aller biblischen buecher. Leipzig, Jakob Berwalt 1558, Fol. Signatur V. III, 482.
132. *Schegkius Jakob*, In octo physicorum sive de auditione physica libros Aristotelis commentaria longe doctissima. Commentarius in Aristotelis de anima libros tres. Basel, Johannes Hervagius 1550, Fol. Signatur V. III, 14.
133. *Scripta publice proposita a professoribus in academia Witebergensi ab anno 1540 usque ad annum 1553.* Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1553, 16°. Signatur V. I, 1976.
134. *Simonius Simon*, De vera nobilitate. Leipzig, Johannes Rhamba 1572, 8°. Signatur V. I, 2584.
135. *Socolovius Stanislaus*, De verae et falsae ecclesiae discrimine libri tres. Krakau, Officina Lazari 1583, Fol. Signatur V. III, 47.
136. *Spangenberg Cyriacus*, Die erste Epistel Pauli an die Corinthier. Strassburg, Samuel Emmel 1569, Fol. Signatur V. III, 111.
137. *Stanhufius Michael*, Oratio complectens praecipua testimonia sapientiae divinae et simulachra virtutum in humani corporis fabrica, quam philosophi micron hosmon apellant expressa. Adiecta est praefatio d. Philippi Melanthonis. Wittenberg, o. D. 1553, 16°. Signatur V. I, 668.
138. *Sturmius Johannes*, Partitionum dialectarum libri quatuor. Strassburg, Vendelin Rihelius 1549, 16°. Signatur V. I, 409.
139. *Sturmius Johannes*, De anima dicendi ratione et quomodo ea recuperanda sit libri

- duo. Straasburg, Vendelin Rihelius 1543, 16°. Unter der Signatur V. I, 410 beige-bunden zu Nr. 409.
140. *Teuber Michael*, Oratio de vita clarissimi viri Hieronymi Schurffii recitatata — cum gradus doctoris docto viro M. Georgio Cracovio. Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 672 beige-bunden zu Nr. 137.
141. *Titelmannus Franciscus*, Compendium naturalis philosophiae. Libri duodecim de consideratione rerum naturalium earumque ad suum creatorem reductione. Paris, Johannes Roigny 1543, 16°. Signatur V. I, 564.
142. *Titelmannus Franciscus*, Dialecticae considerationis libri sex, summam organi Aristotelici hoc est totius dialectices ab Aristotele tractatae complectentes. Köln, Melchior Novesianus 1543, 16°. Signatur V. I, 1577.
143. *Tovites Michael*, Commentarius in orationem M. Tullii Ciceronis pro P. Quintio, pro Cn. Plancio, . . . primam contra Verrem. Ex scholis Joannis Sturmii antimeridianis. Strassburg, Vendelin Rihelius 1551, 16°. Signatur V. I, 2703—2705.
144. *Trostschrifft*, Eine — der Theologen in Meissen an die Pfarherren, welche in Behemischen und Lausnitzer Grentzen, umb der reinen Lere willen des heiligen Evangelii Christi itzt verfolget und verjagt werden, verdeutschet. Wittenberg, Petrus Seitz 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 1978 beige-bunden zu Nr. 133.
145. *Trutiger Valentin*, Oratio de similitudine in qua dicitur evangelium simile esse fermento mixto tribus farinae satis. Wittenberg, o. D. 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 679 beige-bunden zu Nr. 137.
146. *Tudeschis Nicolaus de* — (Abbas), Decretalia Bd. I—4. Perugia, Franciscus Baldassar de Cartholarius 1509, V. V, 19.
147. *Velcurio Johannes*, Commentarii in universam physicam Aristotelis libri quatuor Tübingen, Ulrich Morhard 1553, 16°. Signatur V. I, 108.
148. *Viretus Petrus*, De communicatione fidelium quibus cognita est veritas evangelii, cum papistarum ceremoniis ac praesertim cum baptismo nuptiis missa, funeribus et exequiis, libellus apprimae utilitatis. Genf, o. D. 1551, 16°. Unter der Signatur V. I, 2355 beige-bunden zu Nr. 10.
149. *Wellerus Hieronymus*, Brevis enarratio aliquot psalmodum. Libellus de modo conacionandi pro studiosis theologiae. Wittenberg, Johannes Crato 1558, 16°. Signatur V. I, 1399.
150. *Willichius Jodocus*, De formando studio in quolibet artium et sacrarum et prophanarum genere consilium. Frankfurt/Oder, Johannes Eichhorn 1551, 16°. Signatur V. I, 1897.
151. *Willichius Jodocus*, Totius catecheseos expositio christiana. Frankfurt/Oder, Johannes Eichhorn 1551, 16°. Signatur V. I, 2066.
152. *Wolff Johannes*, Der Christen Sabach. Das ist: Gespraech zwischend Herren Christo vnd den Juden gehalten von raechtem vnd vnraechtem brauch des Sabaths. Zürich, Christoph Froschauer 1563, 16°. Unter der Signatur V. I, 402. beige-bunden zu Nr. . . .
153. *Zasius Udalricus*, Rethoricae ac dialecticae tractatio legalis. O. O. o. D. o. J., 16°. Signatur V. I, 2791.
154. *Froschelius Sebastian*, Conciones explicantes evangelium s. Matthaei Wittebergae habitae in ecclesia, scriptae a Philippo Melanphone. Wittenberg, Georg Rhau's Erben 1558, 16°. Signatur V. I, 1289.
155. *Huberinus Gaspar*, Postilla Deusch. Von pfingsten bis auff das Advent uber die sontägliche Evangelia Auslegung. Wittenberg, Peter Seitz 1561, 16°. Signatur V. I, 1292.

GUSTAV GÜNDISCH

Korai széles lapszélű kiadványok Magyarországon. A kéziratok könyv korának tudós és kevésbé tudós olvasói észrevételeiket a főszöveghez közvetlenül emellé, vagyis a margóra (marginális glossza), vagy — ha erre hely volt — a sorok közé (interlinearis glossza) jegyezték. Ennek tudható be, hogy 1501-től a neves velencei nyomdász és kiadó, Aldus — igényes kiadványainál a példányok egy kis részét — általában csak néhányat — a többenél lényegesen nagyobb méretű papírra nyomtatta, hogy a lapszéli jegyzetelésnek ezzel helyet biztosítson.

A széles lapszélű vagy egy fokozattal haladta meg a normális kiadványt: pl. a negyed-rét alakú szedés fólió méretű papírra került, vagy az amúgy sem egységes, kézzel merített

papírok közül lényegesen nagyobb íveket vettek igénybe ehhez. Az üresen maradt, viszonylag drága papírfelület egyben a luxus bizonyítékául is szolgált. A fontosabb és igényesebb kiadványoknál ez a szokás évszázadokon át szinte hagyományosan megmaradt. Így alakult ki a bibliofilek által mindenkor nagyra értékelt, széles lapszélű, ún. nagypapírra nyomott kiadás (németül: Grosspapierausgabe — franciául: grand papier edition — angolul: large paper edition).

Hazánkban ilyen bibliofil igényességre, ill. annak kielégítésére csak a tartós békét hozó 18. században kerülhetett sor. Ekkor láttak először napvilágot a fentiekben körülírt, széles lapszéllel készült változatú kiadványok. Miután Magyarországon csak viszonylag kevés mű jelent meg ilyen változatban, ráadásul ezek is általában csupán néhány példányban, módszeres felkutatásuk szinte megoldhatatlan. Elvben bele kellene lapozni minden példányba, ami elképzelhetetlen, hiszen a 18. század végéig hazánkban készült nyomtatványokból — hozzávető becslés szerint — kb. 200–250 000 példányt őriznek ma a bel- és külföldi közgyűjteményekben.

A kisebb szedéstükörrel nagyobb papíron megjelentetett példány kizárólag csak a kötés alapján felismerhetetlen a nagyobb formátumú szedéstükörrel nyomott művek között. Így pl. egy nyolcadrét formátumú kiadvány negyedréte alakú papíron csak kinyitva különböztethető meg az eredetileg is negyedréte alakú nyomtatványtól. Egyedül a kis fólió nyújt módot a felismerésre, amikor is ennek széles lapszélű példányai közép vagy nagy fólió alakban készültek. A kötés gerincmagassága, amely egyes gyűjtemények katalógusában feltüntetést nyer, az ilyen esetben eligazítást nyújthat. Az átlag fóliónál ez 30–35 cm, míg a közép fóliónál 35–40 cm, a nagynál pedig 40–45 cm.

A fenti módszer segítségével sikerült az Országos Széchényi Könyvtár rekatalogizált, nagy alakú kötetei közül három példányt találni, amelyek 1735 és 1751 között kétféle méretű papírra készültek Magyarországon. Az alábbiakban ezek ismertetésére kerül sor.

Időrendben az első tartalmilag is igen jelentős: Bél Mátyás nevezetes *Adparatus ad historiam Hungariae* c. műve, amelynek kinyomtatását 1735-ben kezdték meg a pozsonyi Royer-műhelyben. Az első kötet tíz részletben az 1743. évvel bezárólag készült.¹ Ennek egyik példányát a szerző részére nagy alakú papírra nyomtatták, amely ma az OSZK-ban található.² A kétféle papírméret szembesítéséből jól érzékelhető a különbség. Az *Adparatus* viszonylag kisebb nagyságú ívekre nyomták, amelynek lapmérete bekötés, ill. megvágás után általában 30–31 × 20–20 1/2 cm.³ Ezzel szemben Bél említett példányánál ugyanez a méret 39 × 25 cm.

A kétféle méretű papír ellenére a szedésben semmi eltérés sem tapasztalható. Azonban az egyes lapok változatlan szedéstükre közötti távolság az alapkiadásnál átlagban négy, ezzel szemben a széles lapszélű példánynál ugyanez nyolc cm. Ez azt jelenti, hogy a kilövést nyomtatás előtt a fentiek szerint meg kellett igazítani. Ezzel párhuzamosan a lapszél is megnőtt: a normál 22–23-ról 50–72 mm-re.⁴

A Royer-nyomda az *Adparatus* címlapjára Abraham Kaltschmied Pozsonyban készített, 74 × 114 mm méretű rézmetszetét helyezte.⁵ A köteten belül fametszetes fejléc, záródísz és iniciálé is található. Egyértelműen kiviláglík ebből a törekvés, hogy Bél munkáját tartalmát megillető tipográfiai igényességgel kívánták előállítani. Ennek csak fokozását jelentette a szerző számára széles lapszéllel készített példány, amely mint ilyen az eddig ismert legkorábbi a hazánkban nyomtatott könyvek közül.

¹ Petrik I 216.

² Jelzete: 502 040.

³ Pl. OSZK 49 272, 296 726.

⁴ A különböző években megjelent részletek szedéstükreinek szélessége 144 és 155 mm között ingadozik, innen adódik a fenti nagy eltérés az azonos papírméretben belül is.

⁵ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951, 28. és 146.

Az OSZK-ban őrzött kötetnek Bél könyvtárába tartozását az egész bőr kötéstáblák közepén található egy-egy 73×63 mm átmérőjű arannyal benyomott szupralibrosz bizonyítja. Az álló ovális alakú díszítést kb. 8 mm széles levélkoszorú fogja körül, amelyben felül ötágú, nemesi korona látható. Kívülről befelé haladva felirat következik, amelynek szövege felül háromnegyed körben: „Cognata ad sidera tendit”, alul pedig: „Matthias Bel”. Legfelül az öt csillagból álló égbolt felé törő, kiterjesztett szárnyú sas, míg alatta csíkok formájában a földet jelképező dombok növényzettel láthatók.

A csinos szupralibrosz felveti Bél nemessége, ill. címere kérdését. Ez ugyanis problematikus, mert erről semmi hivatalos irat sem ismeretes. Johann Jakob Bruckner *Pinacotheca scriptorum nostra aetate literis illustrium* c. művében (Augsburg 1741–1755) megjelentette Bél arcképét is, amely mellett nemesi címer látható.⁶ Nem áll ezzel összefüggésben az említett szupralibrosz, de az azon látható nemesi címer megerősíteni látszik azt a feltételezést, hogy Bél valóban kapott nemességet III. Károlytól.

Érdekes nyomon követni az említett példány sorsát, amely tehát nyilván Bél részére készült. 1749-ben bekövetkezett halála után irodalmi hagyatékát özvegyétől Batthyányi József, akkori kalocsai érsek, későbbi esztergomi prímás és Kollár Ádám vette meg 1767-ben,⁷ de az átvétel csak 1770-ben történt meg. Feltehetően ezzel párhuzamosan került eladásra Bél könyvtára is. Erre lehet következtetni a címlap bal alsó sarkába ragasztott 105×86 mm méretűre vágott, ovális rézmetszetes exlibris-ből, amely a „Joannes Ludovicus L. B. de Schwartzter EM. S. Canon. Abb. de Casari L^{ae} R^{ae} Civitatis Tyrnav. Parochus” feliratot viseli az apáti jelvényekkel díszített bárói címer alatt. Schwartzter 1771. február 9-én lett nagyszombati plébános, nem sokkal később pedig casari apát. 1779. április 23-án lemondott plébániájáról, majd eladósodása miatt 1783-ban vagyonzárlat alá került.⁸ A svéd származású, protestáns főúr katonai pályája fogságba kerülésével megtört. Bécsbe kerülve a neves könyvtáros és bibliografus, a jezsuita Michael Denis hatására katolizált. 1801-ben, mint váci őrkanonok a spanyolországi Cadiz-ban halt meg.⁹ A fentiek alapján feltételezhető, hogy nagyvonalú életviteléhez — talán éppen Denis hatására — mutatós könyvtár összeszedését is fontosnak tartotta. Ezért szerezhette meg Bél e kötetét a hetvenes években. A vagyonzárlatot, de legkésőbb halálát követően Schwartzter könyvei értékesítésre kerülhettek. Talán ekkor és innen szerezte meg a nagy könyvbarát, Jankovich Miklós, akinek könyvtári bejegyzése az első szennylevél verzóján olvasható.¹⁰ Jankovich gyűjteménye és vele Bél „Adparatus”-ának e különleges példánya azután bekerült az OSZK-ba.

A példányon tehát több hazai bibliofil (Bél, Schwartzter, Jankovich) jelzése ismerhető fel, ami bizonyítja, hogy sokra tartották e kötetet. Ezt csak még aláhúzza az a rézmetszet, amely a második szennylevél verzójára ragasztva maradt fenn. A 225×165 mm méretű metszet közepén a Nádasdyak címere látható, felette F. C. D. N. betűk, alatta az 1646. évszám. A puttók által tartott és angyalfejekkel, drapériával stb. is díszített, jellegzetesen korabarokk kép alján hat soros vers alatt „Geor: Subarich scul:” felirat árulja el a metszőt. Nyilván Nádasdy Ferenc készítette ezt a maga számára, aki éppen 1646-ban lett királyi főudvarmester. Nagyméretű címerét szemmel láthatóan ex librisként felfogva ragasztotta be a kötet valamelyik ismert, vagy esetleg ismeretlen tulajdonosa.

Bod művének első részét (decas) Lotharingiai Ferencnek ajánlotta. Természetes, hogy ennek egy példányát a szerző megküldötte pártfogójának, a királynő férjének. Ugyanilyen természetes, hogy ezt — tisztelete jeléül — ugyancsak nagyméretű papírra nyomatta. A

⁶ HAAN Lajos ezt pontosan leírta: *Bél Mátyás*. Bp. 1879, 70–71. l.

⁷ HAAN i. m. 55. és 59.

⁸ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom 1900, 380–381.

⁹ *A váci egyházmegye történeti névtára. II.* Vác 1917, 906–907.

¹⁰ *Bibliotheca Hungarica Jankovichiana* D. ord. 14.

példányt ma is őrzik Bécsben az Österreichische Nationalbibliothekban, az egykori császári könyvtárban.^{10a} A szép sötétbarna bőrkötés mindkét táblájának közepén arannyal benyomva a magyar címer látható gondos kivitelben, amely nyilván a pozsonyi szerző, ill. az ottani nyomdász megbízásából készült. A lapok papírjának mérete 38 × 25 cm.

Időrendben a következő széles lapszéllel megjelent hazai nyomtatvány a Charles Du Fresne (Seigneur Du Cange) munkájából készített *Illyricum vetus et novum* c. mű, amely 1746-ban hagyta el ugyancsak a pozsonyi Royer-féle sajtót. A fólió alakú kiadvány terjedelme 10 számozatlan és 242 számozott lap. Ehhez járul az a rézmetszetes tábla, amely a délszláv országok, tartományok, ill. vezető családok összesen 15 címerét tartalmazza. A fametszetes fejlécek, záródíszek és iniciálék is hangsúlyozzák az igényes nyomdai megjelentetés szándékát.¹¹ E kiadvány egy részét felhasználták arra, hogy Keglevich József filozófiai vizsgálja alkalmával ajándékkönyvként szétosszák. A pesti piaristákánál megvédésre kijelölt tételek összeállítója „Alexius a S. Maria Magdalena”, vagyis Cörver Elek professzor volt. A téziseket Keglevich Mária Teréziának és férjének, Lotharingiai Ferencnek ajánlotta.

A fenti bővítések végett átalakították a Du Fresne-féle kiadvány első füzetének beosztását. A változatlanul hagyott címlap hátáról elmaradt a Livius-idézet, helyére a vizsga szöveges megörökítése került, amit azután tíz további lapon ($a_2 b^2 c^2$) a császári és királyi felségeknek szóló ajánlás követ Keglevich-től, majd pedig négy lapon (d^2) maguk a vizsgatételek. A rövidebb kiadásban álló „Lectori benevolo salutem”, amely 1746. szeptember 6-ról kelt, ezután következik. Az ívjelzéseket ($a_2 b^2$) ennél módosították ($e^2 f_1$), hogy az átalakítás miatt ne keletkezzék e téren zavar. Ugyanez a változtatás történt a bevezetés utolsó, Du Fresne munka indexét tartalmazó levelével (c_1 -ből f_2 lett).¹²

Megemlíthető, hogy a betoldás utolsó lapjának ($d_2 b$) alján a „Prae-” őrszó látható, ennek ellenére utána viszont a „Lectori benevolo salutem” kezdetű előszó áll. Ebből arra a következtetésre lehet jutni, hogy terveztek még egy további „praefatio”-t is. Ennél azonban valószínűbb, hogy akkor tévedtek, amikor az olvasóknak címzett és a felségeknek szóló ajánlást követő előszót „Praefatio” kezdetűnek vélték.

Mind a bővebb, mind a szűkebb változat a pozsonyi Royer nyomdában készült feltehetően egyidejűleg. Erre utal az ívjelzésben történt mutálás, amelyet azonos szedés mellett hajtottak végre. A vizsgára az előszó keletkezése, vagyis 1746. szeptember 6 táján kerülhetett sor, hiszen Cörver még ugyanebben az esztendőben befejezte pesti oktatói tevékenységét a filozófia korszerű előadásával, és visszatért Nyitrára.¹³ A Du Fresne-féle műből a horvátságra és általában a délszlávok történetére vonatkozó részletek kivonatolásával létrehozott munka igen megfelelő ajándék és emlék lehetett az ugyancsak horvát eredetű és grófi címet is nyert Keglevich család egyik sarjának vizsgálja alkalmával.

E változattól nagyobb méretű papírra is nyomtattak néhány példányt; egy ilyen ma az OSZK-ban is fellelhető.¹⁴ A kétféle alakban készült kiadványban a bekötött lapok mérete: a normál változatban $32 \frac{1}{2} \times 20 \frac{1}{2}$, a széles lapszélűnél pedig 37×24 cm. A kétszedestükör közötti távolság 40, ill. 60 mm, míg a külső lapszélén üresen maradt papírfelület szélessége a bekötés, ill. a körülvágás után 28–29, ill. 53 mm.

Fennmaradt Bécsben a Habsburgok egykori könyvtárában a műnek az a példánya, amelyet egykor Mária Teréziának és férjének adtak át. Nekik szól ugyanis a Keglevich-féle vizsgatételek ajánlása.^{14a} Az igen jó állapotban levő, élénk piros színű bőrkötés arany vaknyomással gazdagon díszített; lapjainak mérete $37 \frac{1}{2} \times 23 \frac{1}{2}$ cm.

^{10a} Jelzete: 64. A. 1.

¹¹ Petrik I 569–570.

¹² Ilyen példánya pl. OSZK 503 977.

¹³ SZINNYEI II 119–120.

¹⁴ Jelzete: 502 349.

^{14a} Jelzete az Österreichische Nationalbibliothek-ban: 64. D. 1.

Az ismertetésre kerülő harmadik kiadvány is hasonlóképpen vizsgára készült. Az alapmű, akárcsak a korábbi két esetben, tartalmilag ezúttal is jelentős munka: Bodó Mátyás gömörmezei táblabíró¹⁵ *Jurisprudentia criminalis* c. könyve, amely a haza büntetőjog történetében még ma is mérföldkőnek számít. Balassa József vizsgáját Ignaz Franz Xaver Josef Stöckl vezette Pozsonyban az országgyűlés idején 1751 júniusában. Az erre az alalomra készült változat¹⁶ és az enélküli kiadás¹⁷ ismét csak a bevezető füzetekben tér el egymástól.

Az előcímlap és a piros-fekete nyomású főcímlap mindkettőben azonos. Az utóbbi hátlapja az alapkiadásban üres, míg a másikban e helyen a vizsga ismertetése olvasható. Az utóbbiban tíz további lapon a legfőbb pártfogónak, Mária Teréziának szóló ajánlás következik Balassától. A „Praefatio ad lectorem” Csetneken 1751. április 18-án kelt nyilván Bodó tollából, amely már — akárcsak a címlapok — mindkét változatban megtalálhatók. E rész szövegében nincs eltérés, csupán a szedésben. A vizsgára készült változatban ez két lapra került méghozzá meglehetősen zsúfoltan, ami által azonban az első, nyolc levélből álló füzet befejezhetővé vált. A másik változatban azonban volt még hely, így ott ugyanaz a szöveg három lapon foglal helyet, míg a negyedikén az 1750. december 1-én Pozsonyban kelt „Censura ordinarii” olvasható. Ezzel fejeződik be ennek a rövidebb változatnak négy levélből álló első füzeté. „Parerga positionum” címmel maguk a vizsgatételek következnek két levélből álló külön íven, amelyet Bodó művének „Index titulorum”-a követ négy levélben mindkét változatban.

Érdeemes megvizsgálni az ívjelzéseket is. A Balassa-féle vizsgára készült első nyolc levélből álló füzet jele”(, míg a másik négy levele ívjel nélküli. A „Parerga” „[]” jeli, az Index pedig — feltűnő módon mindkét variánsban — „[]”. Egyértelmű, hogy a két változat egyidejűleg, vagyis párhuzamosan készült, és csak gazdaságos elhelyezés végett került átszedésre az ajánlás — különben azonos — szövege.

A vizsgatételek végén külön kolofon is található: „Posonii, ex typographia Joannis Michaelis Landerer typographi”.

Bodó művének a Balassa-féle vizsgára készült változatából az átlagosnál nagyobb méretű papírra nyomtatott példányát őrzi az OSZK.¹⁸ A kiadvány kisebb és nagyobb formátumú változatainak bekötött példányaiban 30×19 1/2, ill. 37 1/2×26 1/2 cm a lap nagysága, 20, ill. 55 mm a szedéstükrök közötti távolság, és 21, ill. 61 mm az üres lapszél.

A főcímlap említett piros és fekete nyomása mellett, a kötetben alkalmazott számos könyvdísz (fejléc, záródísz, iniciálé stb.) e kiadványnál is mutatja az igényesebb tipográfiai megjelentetés szándékát.

Mind a Keglevich-, mind a Balassa-féle vizsgák alkalmával megjelentetett kiadvány széles lapszélű változata az Illésházy család dubnici könyvtárából származik. Az 1835-ben az OSZK-ba került értékes gyűjteményről 1806-ban kéziratos katalógus készült, amelyet Bucsánszky György állított össze.¹⁹ Ebben Du Fresne munkája az E I 4, Bodóé pedig a B II 58 jelzet alatt már akkor és ott megtalálható.²⁰ E jelzetek különben a kötetek gerincén ma is fellelhetők.

Az Illésházy család szeniorja a két könyv megjelenése idején József volt, aki 1723 és 1766 között Trencsén és Liptó örökös főispáni tisztét viselte, de ami lényegesen fontosabb, mint országbíró — a nádort követően — a második legnagyobb közjogi méltóság birto-

¹⁵ SZINNYEI II 1140. has.

¹⁶ PETRIK V 71. — OSZK 305 646.

¹⁷ PETRIK I 309. — OSZK 70 798.

¹⁸ Jelzete: 503 195.

¹⁹ OSZK Évkönyve 1967, 57–97.

²⁰ OSZK Fol. Lat. 29. II. 4a, ill. I. 137b.

kosa volt.²¹ Feltehetően e minőségében kapta ajándékkul e két díszes kiállítású kötetet Illésházy József gróf a két főúri sarj vizsgájának emlékére.

Szemügyre véve immár mindhárom művet, amelyet széles lapszéllel is megjelentettek, több jellegzetes azonosság figyelhető meg. Mindhárom mű tartalmilag is jelentős. Bél *Adparatusa* e vonatkozásban nem igényel külön magyarázatot, Bodó munkájának tudománytörténeti fontosságáról is volt már szó a fentiekben. Ugyanez elmondható a Du Fresne-féle műről is, amelynek speciális, délszláv szempontú összeállítása — a francia szerző halála után több mint fél évszázaddal — még különlegességnek is számít.²² Maga a fólióméret is, amelyben e kiadványok készültek; szintén jellemzője volt az igényességnek, hiszen a tudományos kézikönyvek formátuma ma is általában valamivel nagyobb az átlagnál.

Az igényesség természetesen nagyobb költséget igényelt. A 18. század második negyedében erre leginkább csak a főuraknak volt lehetősége. Ezt erősíti meg a vizsgáldás is, szemügyre véve hogy kiknek a támogatásával készültek e kötetek. Bél *Adparatusának* első része tíz részletben jelent meg 1735 és 1743 között. Mindegyik ajánlásának címzettje más és más személy volt: 1. Lotharingiai Ferenc — 2. Eszterházy Imre — 3. Domenico Passionei, bécsi pápai nuncius — 4. Pálffy János — 5. Batthyány Lajos — 6. Zichy Károly — 7. Eszterházy József — 8. Eszterházy Ferenc — 9. Erdődy Gábor Antal — 10. Illésházy József. Nyilván ők viselték a kiadvány megjelentetésének költségeit, amit a címlap összefoglalóan így jelöl: „sumptu philohistorum patriae”. A Du Fresne-mű délszláv vonatkozásainak kivonatát nyilván annak a Keglevich családnak anyagi támogatásával készítették, amely maga is délszláv származású. Megerősíti ezt a feltételezést az is, hogy a példányok jelentős részét Keglevich Ferenc vizsgája alkalmával osztották szét. Bodó Mátyás Gömör megye táblabírája volt. 1740—1770 között a főispáni tisztet Balassa Pál, a vizsgázó Balassa József édesapja töltötte be.²³ Nyilván Bodó munkájának költségeit — részben vagy egészen — Balassa Pál vállalta, így fia vizsgája alkalmával, e kiadás egy részét használták fel a jelenlevők megajándékozására.

Joggal feltételezhető, hogy Bél név szerint említett valamennyi mecénása, továbbá amint ezt Illésházy József esetében láttuk, az ország magasabb közjogi méltóságot betöltő személyei, megkülönböztetett példányt kaptak ajándékba a kiadványokból. A megtiszteléshez a nagyobb méretű papírra nyomott, így a gazdagságot, előkelőséget szinte sugárzó, szélesebb lapszéllel készült példányt szolgált.

De ezt még fokozni is lehetett. Balassa József ajánlása legfőbb pártfogójának, Mária Teréziának szolt. Ez a dedikációs példány szerencsére ma is megtalálható Bécsben az Österreichische Nationalbibliothekban.²⁴ A díszes, aranybrokátba kötött könyv lapjainak nagysága 42 1/2 × 29 cm. Tehát jóval terjedelmesebb, mint akár az Illésházy-féle 37 1/2 × 26 1/2, nem is beszélve a 30 × 19 1/2 cm-es átlagpéldányokról. A szedéstükrök közötti távolság is nagyobb ebben a példányban: a fentebb már ismertetett kis és közép méretnél tapasztalt 20, ill. 55 mm-ről ez utóbbinak éppen a kétszeresére, vagyis 110 mm-re nőtt. Párhuzamosan ezzel az üres lapszél is növekedett: 21, ill. 61 mm-ről 85 mm-re.

Ez esetben tehát jól megkülönböztethető háromféle papírméret. Valóban ez volt a legelterjedtebb három ív nagyság: 60 × 44 cm Royal — 55 × 40 cm Medium — 41 × 32 cm normál. Az ezek egyszeri összehajtogatásával létrejött fóliánsok is e három méretet mutatják: nagy- (royal), közép- (medium) és kiséfólió.

Visszatérve az OSZK három középfóliójára, annak papírja a vízjelek alapján azonos eredetűnek látszik. Úgy tűnik tehát, hogy 1735-től 1751-ig a pozsonyi műhely e nagyobb méretű példányok előállításához vagy egyetlen, korábbi, kiadós papírszállítmányt hasz-

²¹ OSZK Évkönyve 1967, 87. l. — Vasárnapi Újság 1862, 46. sz.

²² *Dictionnaire de biographie française. XI.* Paris, 1967, 1135—1136. has.

²³ NAGY Iván: *Magyarország családai. I.* Pest 1857, 124.

²⁴ Jelzete: 65 049-D.

nált, vagy szükségletét ugyanabból a forrásból folyamatosan szerezte be. A szakirodalom úgy tudja, hogy ez a bazini Pálffy-féle papírmalom volt.²⁵ Az innen származó papír vízjele a 18. században a Pálffy-család címere volt.²⁶ Ez azonban nem látható sem a nagyobb, sem a kisebb alakú OSZK példányokban.

A nagyméretű papír azonban úgy látszik nem ritkán megsérült. Költséges voltára utal, hogy még az ilyen íveket is felhasználták. Így Bél példányában két helyen a lapszél más papírral egészítették ki: a Pppp ívet alul teljes hosszában kb. két, az Uuuu₂ levél felső szegélyét pedig kb. 5–6 cm szélességben. De még Bodó művének Illésházy-példányában is javítottak a papíron: a []₂ levél alsó részében más papírral leragasztották a lapszéli szakadást.

A széles lapszéllel készült, díszpéldányoknak szánt változatokat tehát Magyarországon a pozsonyi Royer-nyomda kezdte előállítani főúri költségen. Az alapító, salzburgi születésű Johann Paul Royer 1735-ben halt meg, a Bél-féle *Adparatus* kinyomtatásának megindítása évében. Az igyekvő nyomdász következetesen és nagy szorgalommal fejlesztette műhelye felszerelését.²⁷ Nyilván az ő ambíciói nyomán valósult meg az, hogy Bél igényes kiadványának kinyomtatását az ő műhelye végezte. Jól berendezett műhelyt hagyott örökösire, akik – amint ezt a Du Fresne-mű bizonyítja – igyekeztek a korábbi színvonalat legalábbis tartani.²⁸ 1750-ben a pozsonyi Royer-nyomdát teljes egészében megvette a budai Landerer János Mihály. Ezzel új, hatalmas fejlődésnek indult a pozsonyi tipográfia. A 18. század legnagyobb hazai nyomdászgyeisége már működése legelején megmutatta, hogy nem adja alább elődjénél: a Bodó-féle művet három nagyságú papíron állította elő.

BORSA GEDEON

Megkapta-e a vizsolyi bibliát Náprági Demeter? (Egy koholt okmány hitelének megújulása). *Az utolsó magyar humanista főpap*¹ „élénken figyelte a XVII. század elején megjelenő katolikus-protestáns vitairatokat.”² „Ellentmondásokos vallási törekvései is. Barátai között ugyan sok protestáns főúr akadt, erdélyi pályafutása során mégis néha elvakult katolikusnak tűnt.”³ Ebbe a képbe, mely a tudományos közvéleményben kialakult, beleillik, hogy „Gömör megyei rokonaitól megkapta a protestáns bibliafordítás egy példányát is.”⁴ Szépen illeszkedik ebbe a képbe az is, amit kézikönyveinkben találunk. *Életrajzi lexikonunk* csupán Jenei említett tanulmányára hivatkozva summázza a Pázmányt megelőző állapotok fontos személyiségét.⁵ A *Magyar irodalmi lexikon* ugyan nem méltatja említésre, de *A magyar irodalom története* többször fűz egy-egy mondatos megjegyzést működéséhez, és ezekbe természetesen részletesebb taglalás nem férhet bele. Ezért aztán a Károlyi Radics Gáspárral, vagy a neoplátonista kapcsolatokkal foglalkozó kutató szeme felesillan, mikor *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* című rangos kézikönyvünkben megtalálja ugyanarra a levélre hivatkozást,⁶ amit a korábbi tudo-

²⁵ Gutenberg Jahrbuch 1934, 210.

²⁶ BOGDÁN István: *A magyarországi papíripar története*. Bp. 1963, 160–161. 22. ábra.

²⁷ Gutenberg Jahrbuch 1927, 87.

²⁸ Magyar Könyvszemle 1943, 25–26.

¹ Jenei Ferenc tanulmányának címe. = ItK 1965. 137–151.

² Vásárhelyi Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára*. = MKsz 96. évf. 1980/2. 117–130. Az idézet a 130. lapról való.

³ Uo. 118.

⁴ Uo. 130.

⁵ Bp. 1969. 2. köt. 283.

⁶ Bp. 1972. 442.

mányos meggyőződés összegzéseként bizonyítékul említ Harsányinak a magyar bibliáról írott könyve.⁷

A szépen egymásba illeszkedő mozaikképek nyugalmát azonban gyakorta megzavarják a békétlenkedők. Révész Imre (az akkoriban már egyháza közéletétől visszavonult akadémikus) ilyen méltatlankodó kedvében írogatta *Az Út* című országos református hetilap negyedik évfolyamának 34. számába a következőket:

„Náprági Demeter, a dühös protestánsüldözött veszprémi majd erdélyi püspök, soha életében nem írt levelet Károlyi Gáspárnak. Vagy ha írt is, az még nem került elő és senki se látta. Ellenben: a sokunknak most is kedves emlékezetű, kiváló református pedagógus és népszerűsítő egyháztörténész, S. Szabó József (1862–1944), abból az alkalomból, hogy a vizsolyi Biblia háromszázados jubileumát ünnepelték és a Fordító képzeleti szobrát Göncön leleplezték, kapta magát és jó kedvében — lévén éppen akkor a gömörmezei Náprágnak a lelkipásztora — írt egy egészen ügyes és kedves kis stilparódiát . . . közre is adta. A tréfa . . . a kelleténél is jobban sikerült . . . és noha az egészben véve igen ügyes stílusátzatról csak valamennyire is hozzáértő ember azonnal fel kell, hogy ismerje az apokrif jelleget: egyébként komoly és érdemes történetírók hosszú sora akadt fenn ezen a kis horgon . . .”⁸

Révész azért választhatta a „*Falra borsót hányni*” eléggé unalmas és terméketlen foglalkozás” címet írásához, mert nem mondhatta el, hogy már hasonló értelemben korábban is megszólalt, sőt, nem is csak ő.

Harsányi könyvének Pap Károly által közölt ismertetése már 1927-ben tartalmazta a hasonló értelmű részletet:

„. . . egy röpké tévedését kell a derék írónak mielőbb eliminálnia. Azt ti. hogy a tanúnak hívtott Náprági-féle levél (52. l.) nem eredeti, hanem tréfás koholmány, mely a múlt század 90-es éveinek elején S. Szabó József szellemes tollából eredt.”⁹

Mikor aztán két évvel később Gulyás Pálnak a máig számító tanulmánya megjelent a *Protestáns Szemlében* a vizsolyi biblia nyomtatójáról, abban mégis Harsányi állításának elismétlését találjuk.

„A teljes bibliának mindazonáltal nagy sikere volt. Érdekesen bizonyítja ezt Náprági Demeter veszprémi rk. püspök 1591. október 28-án kelt levele, amelyben megírja, hogy amikor atyjafiai Gömörből hozzá mentek, magukkal hozták az új bibliát is, melynek már híre-neve vagyon az egész impériumban.”¹⁰

A szerkesztő az októberi szám utolsó lapjának legalján *Hibaigazítás* címmel többek között ezt fűzte a Harsányira hivatkozó Gulyás állításához:

„Szükségesnek tartjuk a mások okulására megállapítani, hogy ez az idézet semminémű tárgyi alappal nem bír. Munkatársunk Harsányi Istvánnak a magyar bibliáról szóló összefoglalásából vette, aki adatát a Sárospataki Lapok 1891. 988. lapján találta. Náprági Demeternek Károlyi Gáspárhoz írt, itt olvasható levele nem egyéb, mint tréfából készült stilparódia.”¹¹

⁷ *A magyar biblia*. Bp. 1927. 52.

⁸ 1951. augusztus 19–25. 6. — Az írás többi része a Károlyi/Károlyi írásmód mindmáig téveszmék miatt eldöntetlen történetére vonatkozik, közvetlenül pedig Erdős Károly állásfoglalására, akivel többször volt Révésznek nézeteltérése, és itt is egyedül a Károlyi írásmódot tartja helyesnek. Erdős viszont mindvégig védte a maga hagyományos álláspontját. Vö. RE 1965. 12–13. MNy 1965. 209. PrSz 1930. 237–24.

⁹ ItK 1927. 128–130. (HARSÁNYI István: *A magyar biblia.*) Az idézet a 129. lapon van.

¹⁰ ProtSz 1929. 455–465. (Mantskovit Bálint, a vizsolyi biblia könyvnyomtatója.) Az idézet a 462–63. lapon van.

¹¹ ProtSz 1929. 584. lap. — Az utalás a 13. jegyzetben megnevezett cikkekre történik.

Joggal vélhetjük, hogy a hibaigazítást nem csupán az árulkodó fogalmazásmód miatt kell a Révész által igen respektált Ravasz László (1882–1975) főszerkesztő vagy a történetíró Zsinka Ferenc (1889–1930) társszerkesztő helyett a szintén társszerkesztő Révész Imrénének tulajdonítanunk. Azért is, mert megvan az utalás a szintén Révész által szerkesztett *Debreceni Protestáns Lap* cikkére, azonkívül Pap Károly és S. Szabó akkor már régóta személyes ismerőse Révésznek, velük tudományos és egyházi téren minden kapcsolatra megvolt a lehetősége. Az ő lapjában pedig maga a bajkeverő így nyilatkozott meg; korholván a lépre ment Harsányit és Gulyást:

„Miután úgy látom, hogy ez a levél, mint egy ifjú elme játékos kedvének a szüleménye, kezd komoly okmányzámba menni, nehogy a tévedés tovább folytatódjék és benne maradjon a magyar egyházhistóriában, kötelességemnek tartom elmondani a következőket. Mikor 1890-ben Göncön a Károli Gáspár szobrát országos, nagy ünnepség keretében leleplezték, nemsokára *Baksay Sándor* egy pár levelet tett közzé a Vasárnapi Újságban¹² a nagy bibliafordító neve alatt, pompásan utánozván az ő stílusát s ostorozva ilymódon néhány elterjedt hibáját legújabbkori magyar református egyházi életünknek. A levelek rendkívül megragadták az én figyelmemet, aki mint minden iránt fogékony és lelkesedő ifjú lelkész, akkor kezdtem pályafutásomat Naprágyban, Gömör megyében. Nosza neki veselkedtem tehát s a Naprágyból származott, Károlival egy időben élt, hírneves veszprémi püspök, Naprágyi Demeter neve alatt, *Baksay* példájára, annak a kornak latinnal kevert magyar stílusát próbálva utánozni, én is egy levelet fabrikáltam, amelyben szintén korunk egyházi életének hibáira és ferdeségeire igyekeztem rámutatni. Természetesen az én koholmányom, *Baksay*éhoz képest, erőtelen, gyenge utánez volt, de mégis annyira megnyerte a *Radácsi György* egykori kedves tanárom tetszését, hogy mint a *Sárospataki Lapok* szerkesztője közölte azt annak 1891-ik évi folyamában . . .”¹³

Náprági könyvtárának, személyiségének és vélekedésének értékelésében egészen egyedülálló adat lenne, ha valóban nem S. Szabó írt volna levelet a vizsolyi bibliafordítás megalkotójának, akit így akár a neoplatonikusok körében is számlálhatnánk, de legalább úgy tekinthetnénk, hogy az istenes vénember is protestáns ismerősei körét tágtította. A Jenei által megkezdett arcélformálásban tovaható következménnyel járhatna mindez, hisz már a korábbiak nyomán Harsányi és Gulyás is bizonyítékul használja az okmányként tekintett levelet. Akkor például gyanakodhatnánk arra, hogy a vitairatokra nem hivatali kötelességből, hanem humanista érdeklődésből figyelt, ezért szerezte meg Beregszászi Lőrinc Péter hitvédő munkáját éppúgy, mint Calvin Intitútiójának 1576. évi lausanni kiadását, esetleg személyes ajándékként kapta a Melius Juhász könyvtárából származó Beza kötetet.¹⁴

Máig ható mivoltában elismeréssel kell emlegetnünk S. Szabó koholókészségét, valamint szándékainak nemes voltát, melyhez semmi olyan kegyes csalás árnyéka sem férhet, mint irodalmunk dugonicsos thalykálmanos köreiből történt, hanem csak korának szóló tréfás megrovás. Azért már nem ő vádolható, hogy a közlő és lelőhely nélkül megjelent levél mindmáig okmánynak számít, az alkotó önleleplezése ellenére.

Révész tudósi méltatlankodásának hátterét így tekintvén, azt is észre kell vennünk, hogy írásából azért hiányzik a mosoly, mert a közvéleménybe ivódott meggyőződések

¹² Az irodalmi kapcsolat részletesebb vizsgálatot érdemelne. Az S. Szabó által említett ifjú tudós a következő munkát írta: Révész Kálmán: *Károli Gáspár és Káldi György bibliafordításai*. Sárospatak, 1892. Az 5. lap jegyzetében ő tekintette okmánynak legelőször az S. Szabó koholmányát. — A *Magyar Könyvszemle* 1940. (Bp. 1942. 152. lapján) csupán második kiadását ismeri a következő munkának: CSEKEY Sándor: *Károli Gáspár emlékezete*. Bp. 1940. 11 (A Kálvin János Társaság kiadványai. 9.) Azért, mert az elsőt, amelyikben ő is okmányként említette a koholmányt, bizonytalansággal megsemmisítették. Az első kiadásból nem sikerült példányt találnom.

¹³ DPL 49. évf. 36. sz. (szeptember 7.) 316–317. lap. (Dévai Biró Mátyás utódai és Károli Gáspár bibliája.) L. még Révész véleményét uo. a 324. lapon.

¹⁴ Vászárhelyi Judit (op. cit.) jegyzékében a 10, 13, 11. szám.

megváltoztatására elégnek vélt egy-két szakértő hibaigazítást. Ha életének utolsó éveiben megismerkedhetett esetleg a Parkinson törvény érvényével, nem számolt azzal, hogy az elhanyagoltabb (néha a kiválóan művelt) tudati rétegekben végleg nem irthatjuk ki a babonáság meg-megújulását.¹⁵ Sokkal keserűbb legyintésű glosszát termett volna ír-asztala, ha még megéri és használhatja magyar irodalomtörténeti bibliográfiánk első kötetét, amelynek 442. lapján ismét megtalálhatta volna a Náprági Demeter után maradt levelek kiadásai között az S. Szabó stílusparódiáját, méghozzá annyira okmányként említve, hogy hitelét szögletes zárójelben nyomtatott kérdőjel sem illetheti.

De mi azért csak kérdezzünk meg annyit, vajon megkapta a vizsolyi bibliát Náprági? — s kérdezzünk legalább addig, míg a közvélemény megváltoztatásával felérő iszonyú szorgoskodás be nem bizonyítja, hogy az itthon és külföldön őrzött, valamint a ma már csupán utalásból ismert példányok közül melyiknek kellett feltétlenül annak lennie, amelyiket az atyafiság eljuttatott az utolsó humanista főpaphoz.

FEKETE CSABA

Henszlmann Imre irodalomkritikái a reformkori folyóiratokban. Folyóiratokban 1840-től találkozunk írásaival.¹ Már az első cikkeknél feltűnhet néhány jellemző vonás. Egyrészt nála nem könnyű, sőt, nem is igen lehet elkülöníteni a tanulmányt, értekezést a napi kritikától, sokszor a kifejezetten konkrét hírlapi vitához kapcsolódó polémizálástól sem. Másrészt, — különösen a 40-es években, — tudományos munkái, székfoglaló előadása is aktuálisak, cselekvésre buzdítóak. Tele vannak gyakorlati tanácsokkal, hazafias felszólításokkal.² Elsősorban a tudományos igény az uralkodó bennük. Kritikáiban is

¹⁵ „Tudományosan képzett, kritikusan gondolkodó elmék számára az áltudományos munkák olvasása olykor szórakoztató. Kesernyüssé csak akkor válik az olvasó szája, ha arra gondol, hogy a szerző nem tréfának szánva művét, és vannak olvasók, akik komolyan veszik ezeket a hóbortos írásokat. A tudománnyal foglalkozók számára azonban feltétlenül hasznos az áltudomány megismerése.” BECK Mihály: *Tudomány — áltudomány*. 2. átdolg. kiad. Bp. 1978. 120. lap. — A koholmányokkal is járhat olyanféle véleményvilág, amelyenre sok társadalomlélektanilag, és a személyi viselkedés történeti távlatait tekintve is jó gyűjtemény a TRÓCSÁNYI Zoltán: *Magyar régiségek és furcsaságok*. — Természetesen a társadalmi minősítésnél nem szabad megfeledkeznünk az olyannyira összetett, és szűken elhatárolhatatlan értékelérendszerrel, amire figyelmeztet Gustav JAHODA magyarra is lefordított kitűnő könyve: *A babona lélektana*. Bp. 1975. Végző mondatai: „Ahogyan az orvosokat sem riasztja el a betegség elleni küzdelemtől az a tudat, hogy nincs végső győzelem, a neveléssel foglalkozóknak sem szabad lankadniuk erőfeszítéseikben, hogy az embereket eltérítsék a káros vagy éppenséggel haszontalan babonáktól. De mint David Hume annak idején megmondta, a hajlandóságot sohasem lehet teljesen kiirtani, mivel paradox módon, szerves része azoknak az adaptív mechanizmusoknak, melyek nélkül az emberiség nem tudna fennmaradni.”

¹ Első cikkei művészettörténeti jellegűek: *Hogyan lehet korunkban régi műtárgyakat előadni* Athenaeum 1840. I. 737, 753; *A bécsi múkiállítás* Ath. 1840. I. 661; *Általános nézetek az aegyptusi művészetről* Ath. 1840. I. 417. stb. 1841—43-ban dramaturgiai, színikritikai írásai, Bajzával folytatott vitája külön tárgyalást érdemel (Vö. Henszlmann Imre — Bajza József vitája, It. 1976. I.). Egyéb irodalomkritikái: *A legújabb magyar regényirodalom I.* A falu jegyzője, Eötvös Józseftől. Életképek, Irodalmi ör, 1846. I. 1—16; II. *Meghasonlott kedély, Kelmeny Lászlótól*, Irodalmi ör 1846. II. 212—214; III. *Akarat és hajlam, Jósika Miklóstól*, Ir. ör 1846. II. 215—216, 243—244; IV. *Hazai rejtelmek, Kuthy Lajostól*, Ir. ör 1846. II. 283—286; *A népmese Magyarországon MSzépirodalmi Szle* 1847. II. 81, 100, 117, 133, 152, 164, 181, 200, 213, 228, 321, 346, 360, 379 (14 rész); *Petőfi: János vitéz* MSzépirodSz. 1847. II. 364—366, 379—380.

² „Rajta tehát hazámfiak! kiket erős és mindenható nemzetiség lelkesít, tanuljuk megérteni saját természetünket, mely ha nem jobb bizonyára ugyan olly jó s dicső mint más nemzetieké.” (*Párhuzam az ó- és újkor művészeti nézetek és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon*, 45. l. vö. uo. 75, 77—78, 93—94, 105, 127. l. stb.).

elmélyült fejtegetésekbe bocsátkozik, az avatott olvasók számára sokatmondó utalásokat alkalmaz. Lényegesen kevésbé könnyű olvasmány, mint a kor csevegőhangú újságírói termékeinek többsége. Világosan tükrözik írásai az egymással párhuzamosan kibontakozó tudósi és újságírói működést. Kötetei és újságcikkei témaválasztásukban, tárgyalásmódjukban, módszereikben át-átfedik egymást.

Kritikái életének abban a szakaszában keletkeznek, amikor az elméleti elmélyültség nyitottsággal, nagy fogékonysággal társul. Kora európai tudományosságának sokoldalú ismeretanyaga a szabadon fejlődő személyiség erőterébe gyűlve haladó, nemzeti romantikus szellemet táplál. Minden írását áthatja egyéni művészetelmélete. E szerint valamennyi művészeti ág történeti fejlődésrendjébe, egymással való összefüggésrendszerébe ágyazza az egyes művek, mű-részletek szemlélését, értékelését.³ Ugyanakkor eszménye az, hogy bármi elméleti megfontolás elébe helyezze az élő művészi gyakorlat egyedi megfigyelését. Mindig egy-egy mű elfogulatlan, mélyreható megértésére, átvilágítására törekszik. A siker nem mindig teljes. De hibázásai is tanulságosak. Az ítéletek kialakításánál mindenképpen a művészi alkotáshoz hasonló jelentőséget tulajdonít a személyességnek.

„Nem elegendő a művészi gyakorlatra, ha a környező dolgokat csupán az ész szemével tekintjük, . . . soha egyetlen egy nagy költő, festész vagy hangász egyenesen és egyedül elméjét művelvén, naggyá nem vált; sőt teljes joggal tagadhatni azt is, hogy valaki egyedül elméjének használata mellett műismerővé válhatnék; mennyivel nehezebben fog tehát a művésznak sikerülhetni, csupán ítélőkészsége által műveit létre hozni, miután épen nekie szükséges mindennek előtt elkerülhetetlenül műveinek tárgyát úgy felfogni, hogy személyesen azzal eggyéválják, hogy általa elragadtatván azt viszont átszellemítse.”⁴

A korszerű problémákra érzékeny közíró fogékonysága nyilvánul meg már abban is, hogy mikor, milyen művekről, kérdésekről ír. Miután anyagi körülményei, társadalmi helyzete révén nem szorul pénzkereső cikk-írásra, mindig maga dönti el, hogy milyen ügy lesz méltó tárgya fejtegetéseinek. A legnagyobb számú képzőművészeti, építészeti írásain kívül irodalomkritikái három fő területet érintenek: a magyar dráma, színjátászás kérdéseit; a hazai regény ügyét; illetve a népiesség, nemzeti és egyéni jellem elveit és gyakorlatát.

Dramaturgiai elemzései, vitái külön tanulmányba kívánkoznak.⁵ A „legújabb magyar regényirodalom” jelenségeivel egy cikksorozatban foglalkozik.⁶ Négy szerző négy művét elemzi itt. Elsőként és legtúzetesebben Eötvös: *a falu jegyzőjét*. A méltó anyagra lelt műértő árnyalt, alaposan indokolt ítéletének megfogalmazásával találkozunk. Oly módon analizálja a regényt és foglal állást vizsgálatai konklúziójaként, hogy korabeli kritikája megállja a helyét mai irodalomtörténeti ítélőszékünk előtt is. Kiemeli Eötvös „irodalmunkban korszakot alkotott regényét.” Tudatosan érzékelteti a minőségi különbséget a jelentősnek ítélt és a múlandónak tetsző irodalmi termékek között. Úgy tér át Eötvös után egy-egy Kelmenfy, Jósika, Kuthy regény tárgyalására, hogy az utóbbiakat nem

³ „... (a művészi) összhangzat hatása soha nem származhat valamely önkényes módból, hanem épen ellenkezőleg csupán szerves munkálattól eredhet, mellyben minden nagyobb vonás vagy alakrendszer a tőle függő kisebb vonásokat szüli és melly szerves munkálattal következtében továbbá minden rendszer nem csak a főegységtől, hanem még az egyes rendszerek közti kölcsönös viszonytól is függ.” Így fogalmazza meg elveit például az építészet vonatkozásában. L.: H. I. I. tagnak az építészek’ angol kir. intézetében tárgyalt fölfedezéséről a’ középkori egyházépítészeti elv körül, M. Ak. Ért. XIII. év II. sz. 1853. 45—53. l. Vö. Sz. K.: *Egy magyar művészetelméleti koncepció a múlt századból.* (Henslmann Imre), Fil. Közl. 1975/1. 18—41. l.

⁴ H. I.: *Párhuzam* . . . 11. l.

⁵ I. h.: It. 1976. 1. sz. 37—62. l.

⁶ Életrépek, Irodalmi ör, 1846. Részletezve l. 1. sz. jegyzet.

méri a korszakalkotó műhöz, hiszen így eltörpülnének. „Egymásközi” összehasonlítás-hoz folyamodik, a kevésbé rangos munkától sem sajnálja figyelmét, hiszen a kezdő író (itt Kelmenfy) kevésbé sikerült alkotása is lehet később szerencsésebb, igényesebb művek-hez vezető út lépcsőfoka.

Az Eötvös-regény elemzése a legalkalmasabb arra, hogy alaposabban figyelemmel kísér-jük Huszár kritikusi módszerét. Összehasonlíthatjuk Pulszky és Hazucha azonos tárgyú bírálataival, a különbséget nem elsősorban minősítései különbségében találjuk, hanem az ítélet indoklómódjának eltéréseiben. Bizonyos fokig még megtevesztőnek is nevezhetjük azt, hogy előrebocsátja: mivel az irányregénynek „társadalmi célja is van”, azt vizsgálja: „miként sikerült a költőnek az általános aesthetikai célt különös bevallott céljával egyesíteni.”

Megtevesztő az a látszat, hogy ebből a kiemelt szempontból taglalja a művet. Valójá-ban ezt és a felmerülő egyéb elvi kérdéseket is alárendeli a közvetlen, alapos megfigyelés-nek. Vezérfonalként alkalmazza a „költői elbeszéléshez tartozó” illetve a „társadalmi célt megvilágító” rétegek elválasztását. De középpontba az író „tárgyat átható terem-tését” állítja, az „életműileg egybeszötséget” létét vagy hiányát. A regény cselekményének tömör ismertetése után először madártávlatból felvázolja alaptervének, epizódjainak két-féle vonulatát. „Társadalmi célúnak” minősíti a tisztújítási mozgalmak, reflexiók szere-peltetését. Kiindulópont számára ez ahhoz, hogy egyre mélyebbre ásva a „belső kény-szerbeli fejlődést” keresse meg és a regény belső összefüggésrendjének különböző fokoza-tait elkülönítse. Három fontos ponton látja a mű buktatóját: a cselekmény és a jellemek alakításában, s a kettő egymásrahatásában.

„A fejlesztő cselekmény kevésbé a személyekre, mint inkább a körülményekre bízatik”.⁷ — mondja ki találóan. Ennek az általános jellegzetességnek egyik szembetűnő megnyil-vánulási formája a „hallgatóság”-jelenetek túlgyakori ismétlődése. Tipikusan „esetsze-rűek” ezek az epizódok. Nem fakadnak sem a mű belső szabályaiból, teremtett világá-ból, sem pedig szereplői jelleméből. Másik fontos megfigyelése továbbfejleszti a regény belső természetének kinyomozását. A szereplők közül a „cselekvők inkább a gonoszak”, — azaz Nyuzó, Rétyné, Macskaházy csoportból valók. Pedig ennek a tábornak fő fogya-tékossága az, hogy tagjai, mint emberi lények, nem keltenek érdeklődést, csak annyiban, amennyiben ellentétbe kerülnek a Tengelyi — Viola párttal. Így tehát a sokoldalú, élő jellem és a cselekvés elkülönül egymástól. A jellemek nem cselekvés közben bontakoznak ki, illetve a cselekmény nem jellemek által bonyolódik. Ez kölcsönösen hátráltatja egy-mást. A „passzív személyek rajza jobb mint a cselekvőké”. A főszereplő Tengelyi minde-nütt „szenvedő, erényes szónok”-ként mutatkozik. Viola válik valóságosabb, mert aktí-vabb hőssé. De ez is viszonylagos, hiszen Viola „cselekedetei” balsorsának beteljesülését, végzete elszenvedését jelentik. Tengelyi alaphelyzete pedig eleve a társadalmi cselekvés-ből kizárt emberé, a kirekesztetté, melyet nem-nemes voltára vezet vissza az író. Inkább „fájdalmas panaszain” van a hangsúly, mint azok következesein. Ez mind a „puszta elbeszélés” mozdulatlanságában ölt testet, s a regény szerkezetére, felépítésmódjára meghatározó módon rányomja bélyegét. Az első kötet végéig voltaképpen még el sem kezdődik a történet. Pedig ha a hőst cselekvőként léptetné fel az író, élővé változtathatná ezt az így mozdulatlan anyagot. Az egyes fejezetek indításakor is megismétlődik ez a mozgás nélküliség. A reflexiók abból erednek, hogy „a szerző úgy szólván még magát be nem írhatta a történetbe”. Ugyanezt a jelleget tükrözik az állóképek, a fő cselekményen kívüleső alakokban megtalálható sikerült jellemzései: Kislaky és neje, Violáné, Liptákné ábrázolása. Végül erről tanúskodik az is, hogy az egyes életsorsok, a költői igazságszolgál-tatás is befejezetlenül marad. A kiemelt „rögtönítélő törvényszék” -jelenet inkább kivétel,

⁷ Vö. Ir. ör, 1846. I. 1 — 16, 4. l.

mint szabály. Felmutatja, hogy az elevenen mozgó írói anyagban a jellemek is megélednek, színesebbé, érdekesebbé válnak, mint a többi, kevésbé sikerült részben.

Így végül, oknyomozó módon fölfejtja a regény szerkesztésének, ábrázolásmódjának, a szereplőcsoportok egymáshoz való viszonyának, az egyes epizódok lánczá-alakulásának, az egyes szereplők sors-rajzának, a befejezetlenségnek egymással összefüggő, egymást béklyózó hálózatait. A mű gyengéinek eredetére mutat rá. Az uralkodó jellegzetességek kiemelése tudatosítja azt az egységes alaptermesetet, amely az író egyéniségére utal. Viola talán azért került akarva-akaratlan középpontba, mert „olgy tárgy, mellyben a költő fájdalma legnagyobb részét összpontosíthatta” — kockáztatja meg Henszlmann a következtetést. A regény belső viszonylatai mögött fölkeresi az író és műve kapcsolatát. Megjelöli azokat a lényeges technikai fordulatokat, amelyek az alkotás minőségének rejtett rugói, alakítói. Úgy mélyed el a regény világában, hogy kitapintja a benne rejlő alternatívákat, például a befejezés lehetséges más változatait, a tragikusabb, a főszereplők teljes elbukásával záruló befejezést. A mű belső szabályain belül találja meg és mutat rá a nem elég szerves, nem eléggé belsően szükségszerű mozzanatok okaira. Nemesak egy műalkotásról, hanem az egész írói műhelyről is képet formál.

Két különösen kedvelt szempontja: „az egyedi fejlődés és fejlesztés”, illetve a mozzanatok, szerkesztés, környezet és szereplők „egymásból fejlődése” így különösen alkalmassá válik arra, hogy megtalálja a megróni és méltányolni valót. Kimutatja a regényben túlméretezett szenvedések romantikus, szentimentális anakronizmusait. Ugyanakkor Viola alakjának kivételével, néhány mellékszereplő rajzán kívül elmarasztalja Eötvöst a túl általános, kellő egyénítés nélküli ábrázolás bűnében.

Ezek a szempontok a hazai próza átlagánál vezérelve is szolgálhatnak. Hiszen Jósika ebben az időben a kevésbé igényes, kora közönségizlésének rendkívül jól megfelelő kalandregények írója. Az Akarat és hajlam című regénye esetében Sevillei Mária grófné története, aki saját magát erkölcsi halottnak tartva, lánya kedvéért gátlástalanul a bűnös meggazdagodás útjára lép, — Henszlmann szerint — nem anyaga miatt válik sekély értékűvé, a divatos francia regénymodor egyik követőjévé, hanem azért, mert ezt a kalandregényanyagot „életműszeresen végbevitt lélektani fejlődés” nélkül dolgozza fel. Ha a folyamatot ábrázolná, ha az „egyszemélybeni kettős természetet” megragadná, ha a lesüllyedés, szorongás, cinkosához való viszony motiváltabb lenne, — akkor ez is „művészi becsűvé” emelkedhetne.

Henszlmann bizonyos mértékig előnyt ad a „német — angol” iskolának a „francia”-val szemben. Ez előbbihez sorolja Eötvösön kívül Kelmenfyt is, akinek javára bizonyos engedékenységet árul el. Ezt az elfogultságot az teszi kevésbé egyéni korláttá, hogy ebben az időben Európaszerte a haladóbb és színvonalasabb irányt képviseli az „angol — német”-nek nevezett realizitikus törekvés, szemben a „francia”-ként megjelölt, divatosabb, felszínes, szórakoztató próza fajtáival, amelyet a rendkívül népszerű Eugen Sue neve jelképezhet. Jósikával együtt Kuthyt is ez utóbbi irányhoz tartozónak ítéli, végülis: joggal. Ennek ellenére nem egyoldalú megróvás a Kuthy-kritika. Kijelenti: „tévedéseiben is lángeszűnek” tartja. Arra törekszik, hogy ezt a jobbra-hivatott írórt eltérítse a „francia iszony irodalomnak mienkbe beoltása”-tól. Miközben a holdkőros gyermek történetét „bosszatónak és ostobának” tartja, erőltetettnek a „szörnyítési torzítási ferde modort”, minek során anyja és Marcus doktor különböző ételekkel, delejjel, mesékkel stb. őrültté akarja tenni a hőst, — aközben dicséri az író által mellékesen kezelt életképek valóságosságát, a „szemlélés gazdag tömörségét”. „Látszólag sík földön illy változatosságot álomban is alig képzelénk” — dicséri.⁸

⁸ Ir. ór, 1846. II. 283 — 284. l. Horváth János hasonló megfigyelések alapján illeszti egy folyamatba Kuthy, majd Petőfi népi alakábrázolását. (*A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*, 1927. 236, 246, 249. l.).

Kelmenfy László: Meghasonlott kedélye esetében joggal gyanakodhatunk elfogultságra. Hiszen Valday és Tekla szerelme, — a földesúr és a harangozó lányának tragédiája első pillantásra lényegében nem különbözik a fent-vázolt Jósika, Kuthy regényektől. A hajmeresztő fordulatok közül nem hiányzik a szegény vőlegény lezuhanása a toronyból, a boldogtalan apa bosszú-cselészövény sorozata, az elbűjdosó lány törvénytelen gyermekének elrablása sem. Henszlmann kritikájában azt hangsúlyozza és méltányolja, hogy az egész rémtörténet „aestheticó-psychologiai kifejlés” irányába tart. Valday nem Tekla miatt hasonlít meg, hanem „életuntság miatt”, „ismételt tapasztalati csalódások miatt”. Kiemeli azt, hogy nem a „megbukó lány” ábrázolásán van a hangsúly, mint Kotzebue-nál, hanem a „reflexiók és elbeszélés” útján hat. A főhős végül öngyilkos lesz, s ez „hidegen hagy minket”, mivel életuntsága „nem legalább úgy vélt, magasabb életnézetből ered”, hanem „egyedül visszataszító elpuhultságban”, „jellemé gyengeségében”. Ezek a megkülönböztetések azért nem hatnak elég meggyőzően, mert voltaképpen csak „sikerült helyeket” tud dicsérni, a „lélekbúvárlati kifejlést” is hiányolja, tehát a regény értékeiről alkotott képe jóindulatú kikövetkeztetés csupán.⁹

Az irodalmi népiesség kérdéseivel foglalkozik, amikor Petőfi János vitézéről ír, majd arról, hogy jelentkezik a népmese Magyarországon. A kettő egymással összefüggő gondolatmenetbe illeszkedik. A Petőfi-cikkben különös és Henszlmannál szokatlan vaktságot tapasztalhatunk az alkotás művészi erényeivel szemben. Éppen azokkal a vonásokkal szemben bizonyul érzéketlennek, amelyek a Petőfi-lírárt megkülönböztetik a valódi népköltészettől és az őt megelőző műköltészettől. Hol a népköltészet méroéjével méri, hol az eddig ismert műköltészetével. A kettő között éppen a Petőfire jellemző egyénítés kerüli ki a figyelmét. Így a zsványtanyán János vitéz viselkedésében „a nép meséinek régibb hőse” viselkedését kéri számon, s furesállja, hogy „vonakodik . . . a zsványoktól kincseiket elszedni”. Céltalannak találja lényegében az egész zsványtanya részt, a fazekassal való találkozást óriásország előtt, a temetón-hálás jelenetét. Nemzetközi folklór-motívumok felbukkanását keresi és jelenlétüket hiányolja. Az óriásországi résznél például a Három citrom című szlovák mesében található ólom, ezüst, arany gombóc jelképes értelmét nem leli. A boszorkánykalandnál úgy véli: „inkább művészi, mint népies hangon van tartva”. „Bölcsészeti eszmének” tartja azt, amikor a boszorkányok halála után kiderül az ég, — pedig népmese-fordulatként is találkozhatott vele. Főként a huszárok „dévajkodóan mulattató és éles elműen feltalált fillentésének” „költői zamatát” tudja dicsérni.¹⁰

Az egész magyar népmese vizsgálat arra irányul, hogy alapvető ős-mesetípusokra lépjen. A négy elem, a négy évszak jelképes meséinek egyikét, a téli álom — tavaszi ébredés, illetve: a tél és a nap, a gonosz hideg és a jó meleg (nap-hős) harcának magyar változatait keresi. Sajnálkozik, hogy „csekély az eredetiség”. Tizennégy részben közölt értekezése elég száraz és szigorúan a kijelölt típusjegyek keresésére szorítkozik. (Mese a fillérről, A hercegisasszony és a kondás, Tündér Ilona, Vas Laci, A szalonnavár stb. példák során át.) Az utoljára hagyott János vitéz és Lúdas Matyi alapján úgy látja, hogy ha a „jelvi mese” „költésének ideje” le is tűnt, nálunk is lehet meseköltészet a „dévajkában”. A szót a János vitéz „dévajkás helyei” értelmében alkalmazza. Fazekas és Petőfi műveinek esetében egyaránt a főhős magatartásában megnyilatkozó „magyaros phlegmá”-ban látja az egyik nemzeti sajátosságot. A Lúdas Matyit, mint „egyetlen politikai tárgyú népi elbeszélést” értékeli és mintaszerűnek tartja.¹¹

A nemzetközi mesekincs, tipológia és a hazai anyag összehasonlításának első kísérletét kell becslnünk ezekben az írásokban. Kétségtelenül mögötte áll már Erdélyi János áldo-

⁹ Ir. őr. 1846. II. 212—214. l.

¹⁰ M. Szépirod. Sz. 1847. II. 364—366, 379—380. l.

¹¹ M. Szépirod. Sz. 1847. II. 81, 100, 360, 379. l.

zatos munkájának buzdító hatása. De éppen a népköltészeti gyűjtés kezdeti állapota is tükröződik az általánosításokban, a népmesék gazdagságának lebecsülésében. Kettejük munkájának egybehangolódása egy közösen szerkesztett kritikai lap formájában testesül meg.¹²

SZÉLES KLÁRA

Török János „időszaki szemléje”, a *Kelet Népe* (1856). Csengery Antalt a sikertelen kísérletek nem csüggesztették.* Lankadatlanul munkált régi terve, a „revue” létrehozásán. Elvbarátai (Eötvös, Szalay, Kemény, Gyulai) aktív támogatása mellett, az idő is neki dolgozott. 1856-ban abszolutizmus kori kulturális életünk gáláns pártfogója, Károlyi István gróf, akinek Eötvös beszélt elképzeléseikről, ajánlotta fel segítségét. A Szent István Társulat egyik hangadó személyiségeként, 4000 pengőforintját azzal a kikötéssel bocsátotta volna a vállalkozás rendelkezésére: szerkesszék azt „keresztény alapon”. A korszerű tudomány-szemléleti elvek talaján álló Csengerynek mindez természetesen nem volt kedvére.

„De tudod — írja a „keresztény alapról” Gyulainak — mit teszen ez azok szájában, akiknek befolyása alatt áll ama jó gróf . . . ami a hagyományokba ütközik, nem keresztényi. A geológia istentelen tudomány, mert másképp adja a föld alakulását. Az astronomia sem bírja tetszésüket, mert hiszen több ezer évet tesz föl, míg egyes csillagokból leérkezett ide a világosság, mint amióta e világ fenn áll. A nyelvek egyetlen törzsből erednek, s aki uralatáji stb. nyelvről beszél, eretnek . . . Hát az újabb történeti nyomozások?” (1856. máj. 20.).

Csengeryvel szemben a *Magyar Sajtó* szerkesztői tisztéből már elmozdított Török Jánosnak nincsenek ilyen természetű skrupulusai. Amit szemléjét létrehozandó művel: a szélhámosság magas iskolája. Értésülve a történekről azonnal meghirdeti revü-tervét, a *Kelet Népet* (MS 1856. ápr. 24.). Ő csak „kezelője” (értsd: „pénztárnoka”) óhajt lenni a vállalatnak — ígéri álnokul — a szerkesztést „okosabbakra” bízni. Tervével először Eötvöshöz fordult, őt véli legkönnyebben meggyőzhetőnek. Ám Eötvös Csengeryhez utasítja. Töröknek ez nincs ínyére. Inkább Keményhez fordul, arra kéri: tarthassák meg alakuló megbeszélésüket a báró szállásán. Kemény reááll. Török ezután Eötvöst, Keményt, Csengeryt és társait Eötvös és Kemény nevében hívja meg lapalapító-tanácskozásaikra.

Csengery nem tágít. Ő a szemléleti egység, méghozzá a modern, polgári szemlélet alapján létrehívott orgánium híve, semmit sem vár az „irodalmi fúzióktól” (jó oka van rá az ötvenes évek irodalmi, kulturális lapalapításait tekintetbe véve). Az értekezlet tehát nélküle ül össze, és úgy, hogy Eötvös és Kemény nem ismerik távolmaradásának okát. Kemény kijelenti: szükségesnek látja egy revü megreemtését, de közreműködését feltételekhez köti. A lapot ne *Kelet Népe*nek nevezzék, ne Török, hanem szerkesztőbizottság irányítsa, Eötvös, Szalay, Csengery közreműködésével. Programját a szerkesztőbizottság dolgozza ki Török helyett, az kezelje továbbá pénzügyeit is. Magyarán: Törököt kényszerből megtűrik ugyan, de csak periférikus szerepkörben. Amikor pedig kiderül, hogy Csengery közreműködése — amiről Török Eötvöst is, Keményt is biztosította — valótlan, az említettek, a velük azonos célokért fáradozókkal együtt, végérvénnyel hátat fordítanak a vállalkozásnak („De ugyan miért állanak szóba Törökkel Eötvös és Kemény — kérdi Csengeryt Gyulai — miután tudják, hogy mindig compromittálja őket?” 1856. máj. 23.).

Török azonban nem adja meg könnyen magát. 1856. máj. 1-én — ügyesen fogalmazott kísérő szöveggel — fényes névsort tesz közzé a *Magyar Sajtó*ban, felsorolva mindazokat,

¹² M. Szépirod. Sz. 1847.

* Előzményét l. Magyar Könyvszemle.

akiknek közremunkálását „részint már megnyerte, részint megnyerni óhajtja” szemléje számára, természetesen Csengery, Eötvös, Kemény, Szalay neve is az előszámláltak között olvasható.

Csengery *Nyilatkozatában* (PN 1856. máj. 3.) tiltakozik: Töröknek sem oka, sem joga nincs őt a szerkesztő-bizottság tagjaként emlegetni. A *Pesti Napló* egyik közleménye Szalay László és Eötvös nevében cáfol (1856. máj. 7.). Kemény „indiscretnek”, valótlanak bélyegzi Török tájékoztatását. Csak Eötvös, Szalay és Danielik beszélik le a nyilvános válasz-adásról.

Török — ezzel szemben — tovább ügyeskedik. A *Pesti Napló* — írja az elhangzottakra válaszul — csak személyes ellenszenvét leplezi, midőn úgy tünteti föl, mintha „több jeles írónk” is ellene volna a *Kelet Népe* tervének, amely végülis a java magyar szellemi erő összpontosítására törekszik (*A magyar irodalom történetéhez*. MS 1856. máj. 11.). Ezt követően Bécsbe távozik a szerkesztő-aspiráns. 15000 pengőforint szubvencióért folyamodik az ott időző magyar püspökökhöz. Lapját — érvel — amely már élvezi kulturális életünk kiválóságai támogatását, a katolikus érdekek orgánumává teszi, ha a kért összeget megkapja. Nincs szerencséje! Az egyháznagyok informátora Danielik János. Ő pedig — ismeri Törököt.

*

A fentiek mind szélesebb körökben elterjedése nem éppen ígéretes ajánló levél az induló *Kelet Népe* számára. Nem csalogató a szerkesztő neve, személye sem. Gyulai Pál „irodalmi aljasodásunk személyesítőjét” látja benne, aki — Pompéry János szerint — „a mézet éjedényben is képes az olvasónak nyújtani”. S az ő — bizonyára személyes indulatokon is felforrósodott — véleményükkel a kései történész, Angyal Dávid sem száll perbe. Legfeljebb finomabban fogalmaz, mondván: „Zilált pénzügyei eltompították érzékét tollának méltóságá iránt!”

Török szerkesztői kvalitásai — szerencsére — felülmúlták morális habitusát. Ha nem is sikerült olyan, a szellemi nézetazonosság talaján létesült, magasszínvonalú orgánumot teremtenie, mint amilyet Csengery óhajtott, a *Kelet Népe* mindenképpen a java kísérleteink közé sorolható. Irodalmi-tudományos veretéről jeles szerzők gondoskodtak (csakúgy mint a Török által szerkesztett *Pesti Napló* vagy *Magyar Sajtó* működése idején). „Rámenőssége” (plasztikus rajzát éppen Aranynál olvashatjuk, Tompához írt, 1853. máj. 23-án kelt levelében), az idők kedvezőtlen volta („Tekintse őt élesztőnek a tésztában — írja Gyulainak Greguss — és az is kell”. [1856] jún. 29.) lendített ügyein? Okunk van hinni: — egy sereg más tényezővel együtt — mindakettő.

A szerkesztő „rámenőssége” prenumeránsai toborzásában is megmutatkozik. Pesty Frigyesnek, a Temesvárott élő jeles történésznek, egyszersmind a Török-féle *Magyar Sajtó* vidéki levelezőjének 4 példányt küld „revue”-jéből. „Nem kételkedhetem — írja —, hogy a csanádi Püspök, gymnasium és Magyarbirtokosok [a] Bánságban összesen 4 példányt elvállalnak”, az ötödiket Pestynek ajándékozza (Bécs, 1856. dec. 22.).

Jól számított. A *Kelet Népe* 3. számától fogva — „beérkezésük sorrendjében” — közli előfizetői névsorát (a 4. számmal megszűnven a lap, nincs folytatása a névsornak sem, jöllehet feltételezhető: több példány talált gazdára az itt rekonstruálható 326-nál). A prenumeránsok között 23 római katolikus főpap, további 60 katolikus lelkész, tanár, oktatási intézmény vagy egyesület, 50 arisztokrata, földbirtokos, 53 értelmiségi, 3 munkás vagy iparos, illetve a Nemzeti Kaszinó és a debreceni Református Főiskola található. Az arisztokraták közül Sina Simon báró 25, Széchenyi István gróf jószágigazgatója 12, Esterházy Pál herceg 10, Mikó Imre gróf 5 példányt rendelt.

Ha nem is lett olyan mértékben a „katolikus érdekek orgánumává” a *Kelet Népe*, ahogyan azt szerkesztője szerette volna, vagy legalábbis említett folyamodványában fel-

tünteti (mértékadó személyiségei — láttuk — nem akarták magukat látványosan Török mellett elkötelezni), prenumeránsai jegyzéke mégis beszédesen bizonyítja: a lapot első-sorban a katolikus egyházi körök tekintették magukénak, és — feltehetően — az előfizetők névsorából következethetónél aktívabb mértékben. Erre utal szilárdnak tetsző anyagi bázisa, szerzőinek juttatott gáláns honoráriuma (Kautz Gyulának 30—35 forintot ígér, Egressy Gábornak 40 forintot fizet ívenként — levelei tanúsága szerint — a *Kelet Népe*-ben közreadott tanulmányokért; akkor, amikor a kiadók 20—25 forintos tarifával dolgoztatnak és az évtized végén még ezt is alább szállítják).

De: a *Kelet Népe* a fentiek ellenére sem igazolja Csengery idézett, jogosnak látszó aggodalmait („ami a hagyományokba ütközik nem keresztényi. A geológia istentelen tudomány, mert másképp adja a föld alakulását”). A konzervatív erők béklyózó jelenléte ellenére, az egyház kebelén belül is számosan vannak, akik a természettudomány felfedezései és az egyház hittételei közötti hídépítéssel próbálkoznak (nem utolsósorban az utóbbi ideológiai hegemoniája biztosítása érdekében), állást foglalnak a szabad tudományos kutatás, az empirizmus mellett is. A klerikális ortodoxia éppen az ötvenes évek viszonyai között kénytelenül bizonyos koncessziókra. Török ezt a rést látszik kihasználni részben a szemle típusú lap szemléleti követelményei, részben a tilalomfák óvatos szem előtt tartásával.

Az ötvenes években Európa-szerte és Magyarországon is a paleontológia és a geológia új eredményei állnak a szellemi-tudományos érdeklődés középpontjában. Művelésük, a velük való foglalkozás egyet jelent a növényi és a biológiai fejlődés gondolatának elfogadásával, valamint a fejlődéstudomány történet szemléleti következményei levonásával. A konzervatív egyházi körök, folyóiratuk, a *Religio* hasábjain és más fórumaikon elvetik a biológiai és történelmi fejlődés gondolatát, és a bibliai teremtéstörténet megdönthetetlen érvényűsége mellett szállnak síkra.

A *Kelet Népe*-ben megjelent *A föld- és őslénytan viszonya az ember-nem eredetéhez* (2. sz. 332—362. l.) című cikk megelégnék hazai érdeklődéssel számol: a geológia és a paleontológia felfedezései és a hozzájuk kapcsolódó elméletek rövid, népszerű ismertetése, William Usher könyve, a *Types of Mankind* („az emberiség képletpéldányai”) egyes részletei „magyarításával”. Szerzője, Schvarcz Gyula, a későbbi neves történész és kultúrpolitikus, a cikk keletkezésekor még a pesti piarista gimnázium utolsó éves diákja. Talán felesleges mondanunk, hogy írása a fejlődéstudomány talaján áll, több helyen a dogmatikus szemlélettel is szembeszállva. A várható támadások ellenében védelméül egy anekdotát ragad:

„A Korán hirdeti, hogy a világ két nap alatt teremtett, s Omár, a 'tudós', ki egy hosszadalmasb időszakot mert fölemlíteni, hazáját odahagyva futni kényszerült, — menekülni a meggyalázás elől, nehogy véleményezését majdan szégyenteljesen kelljen visszavonnia. Szerencsére, hogy kissé fölvilágosultabb állapotok közt adatott élnünk”.

Török céltudatosan törekszik lapját mind tartalmi, mind formai értelemben színvonalas szemlévé változtatni. Jelentékeny rész illetheti ebben a történész-archeológus Paur Ivánt is, akit segédszerkesztőként vesz maga mellé (l. Török Egressy Gáborhoz írt, 1856. júl. 11-i keltezésű levelét). A négy számot és egyetlen évfolyamot ért *Kelet Népe* a tudományok egészét igyekszik látókörfében tartani, áttekintő, ismertető-értékelő tanulmányokat közreadni egy-egy szakágazat hosszabb-rövidebb működéséről, frekvenciáltabb problémáiról, többnyire jeles, modern gondolkodású tudósok, publicisták tollából (Wenzel Gusztáv: *Magyar történelem vagy történetkutatás, történettudás és történetírás Magyarországon*. 1856. 1., 2. sz.; Hegedűs Lajos: *A magyar jogirodalom fejlődése 1850—1856*. 1., 3. sz.; Xántus János: *A Comanche-Indus-törzs Amerikában*. 4. sz.; *Külföldi irodalmi szemle*. 2.

sz.; Hunfalvy János: *Földtani tanulmányok*. 4. sz., Falk Miksa: *Politikai tájékozódás*. 2., 3. sz. stb.).

*

Nem törekedve a *Kelet Népe*-ben megjelent tanulmányok, közlemények lajstromozására, néhány mégis megérdemli fokozottabb figyelmünket. A Toldy Ferencé például, *A Magyar Akadémia körül* (1. sz.). Alkalmat megírására az Akadémia működésének negyedszázados évfordulója szolgáltatott. Számadás és előzetekintés is egyben — ennek megfelelően. Időszerűségét csak növeli az a tény — és a cikk szerzője erről rögtön a bevezetőben szól —, hogy országszerte keveseknek van helyes fogalma az Akadémia *tényleges feladatáról*. Toldy pontosan látja — és a polgári célkitűzésekhez alkalmazkodón állapítja meg — az Akadémia szerepét, helyét a tudományos fejlődés újabb szakaszában. A tudományos centralizáció híve. A feladatát korszerűen értelmező Akadémia irányító tevékenysége mellett válhat a tudomány társadalmat alakító tényezővé. Főként a történet- és természettudományok terén tartja nélkülözhetetlennek tudományszervező és irányító szerepét. Más a helyzet a szépirodalmat illetően. Az Akadémia „gondoskodása” — francia, német példák bizonyítják — inkább bénító, mintsem lendítő erő. Nincs másként az évtized végére, méginkább a hetvenes-nyolcvanas évekre nálunk sem. Toldy tehát előre észlelte a veszélyt. A hazai tudományosság fejlesztésében, a színvonalas ismeretterjesztés előmozdításában és külföld eredményei közvetítésében jelöli meg az Akadémia működésének hármass célját.

Kautz Gyula — aki ez időben a nagyváradi jogakadémián a nemzetgazdaságtan rendes tanára — a „kapitalizmus főpapjáról” Adam Smithről közöl tanulmányt (*Smith Adam és az újkori nemzetgazdaságtan*. 1. sz.). Az ipari kapitalizmus bibliájává lett művet, az *Inquiry into Nature Causes Wealth of Nations*-t (1776), a 18. század „világérdekű” munkái — Vico, Montesquieu, Linné, Rousseau, Kant alkotásai — jelentőségével méri. Keletkezésének körülményeit és utóéletét vizsgálva megállapítja: a szabadelvű közgazdasági vizsgálódások Smith felléptével emelkedtek tudományos színvonalra. A korában felszabadító hatású elmélete lefektette a gazdasági gondolkodás logikai módszerének alapjait, amely létrehozója következtetéseit is túlélte.

A korszerű polgári közgazdaságtudomány igényével gondolkodó Kautz Smith művének fonákjai fölött sem húny szemet. Az — konstatálja — a nemzeti javak termelésére, előállítására összpontosít csupán, és nem foglalkozik a termelő néposztályok részesedésével a termelt javak élvezésében. Állam és nemzet rendszerében „ideig-óráig állami szövetségbe lépett egyének tömege”. Smith „félszagségei” és az azóta keletkezett problémák korrigálására követői nem fordítanak figyelmet — érjük tetten érvelésében a két irányba hadakozó polgári teoretikust — alapot szolgáltatva így részben a kommunisták, részben a feudális rendhez szítók izgatásainak.

Greguss Ágost írásainak (*Általános észrevételek legújabb szépirodalmunk körül*. 1. sz.; *A nevezetesebb tüneményekről legújabbkori regény- s beszélyirodalmunkban*. 4. sz.) találó megállapításai, kitérő részlet-megfigyelései és árnyalt irodalom-szemlélete mellett, az ad különleges érdekességet, hogy ezek egy nagy reményekre jogosító kritikusi pálya hatyúdalai. Gregussban a politikai szempontokra ügyelő közéleti ember, a tudós, főként a hatvanas évektől kezdve nem biztosít helyet a kritikusnak.

Erdélyi Jánoséval rokon nézőpontú szemléje szépirodalmunkról kíván áttekintést adni. A történelmi fordulatok utáni irodalmi-kulturális állapotok jellemzője — írja — a gyűjtés, terjesztés, tájékozódás stádiuma. Míg a forradalom előtt irodalmunk „arisztokratikus, kirekesztő” volt, most „demokratikus, befoglaló”. „Az irodalom megnyílt a népnek, mely megnyílt Európának”. Ennek következménye a népszerű, az ismeretterjesztő irodalom fellendülése.

Am a gyűjtés keresést föltételez — vonatkoztatja diagnózisát most már kizárólag szépirodalmunkra — a keresés tétovázást. A tétovázó keres és példányokra talál, melyeket utánoz. Minél tájékozatlanabb valamely kor saját teendői körében, annál erősebben fog terjedni az utánzás kórja. A „művész” név a forradalom utáni időszakban csak Aranyt és Keményt illeti. Közülük is mindenekelőtt Aranyt, korának legkifejezőbb költőjét.

Jelenkori irodalmunk reprezentatív műfaja a regény — állapítja meg. Közös vágyainkat, egyes fennálló intézmények fonákját, a társadalmi változtatások szükségét, vagy legalább lehetőségét az *irány regény*; a múltat a jelennek, jövőnek — a jelen bevezetése, alapjaként — a *történeti regény* tárja fel. Esztétikai egyenértékűségük elismerése mellett — valószínűleg a nemzeti egységpolitika irodalmi koncepciója következményeként (amely a társadalmi tematikát a nemzetinek rendeli alá) — a történeti regény elsőseggel foglalt állást.

Regényíróinkról szólva, Jósika irodalomtörténeti jelentőségét abban látja, hogy ő teremtetett közönséget a magyar regénynek, megnyerve olvasóul a művelt rétegeket is. Jókairól, a „közönség kedvencéről” megállapítja: újabb regényeiben, az *Egy magyar nábobtól* kezdve a realizmushoz közelít, elhagyva az alakok „valószínűtlen túlképzelmi körrajzát”. Keményről megjegyzi: a közönség inkább csak tiszteli mint olvassa. Regényei voltaképpen lélektani búvárlatok, amelyekben — észleli hibájaként — „az igazság szépsége győz a szépség igazsága fölött”.

Szová teszi forradalom utáni regényeink szerkezeti pongyolaságát, „eltárcásodását”. Okát az előzetes hírlapi publikálásban (Jókai), illetve a francia regény destruktív hatásában látja. Tanulmánya kritikátörténeti tanulsága: korábban szuverén aspektusa közleledést keres a Pesti Napló körének ideológiai-esztétikai álláspontjához.

*

Nevéből következően Török orgánuma feladatának tekintette a Széchenyi-kultusz szolgálatát is. A szerkesztő bevezetőjén kívül (*Deus pro nobis, quis contra nos?*) négy közlemény munkál ilyen irányba, valamennyi az első számban (Mészáros Károly: *A Széchenyiek*, Török Sándor: *Gróf Széchenyi István*, Kemény Zsigmond: *Gróf Széchenyi Istvánról*, Székely József: *Kelet Népe*) a fentebb ismertetett írásokkal egyikük sem azonos értékesportba tartozó. Kemény tanulmánya Töröktől nyírbálva kerül az olvasó elé.

Török lojális hangú beköszöntője szemléletmódot a később következő tanulmányok egyikének-másikának esetlegesen nem tetsző következtetéseit igyekszik tompítani, és megnyerni azok támogatását, akik végeredményben a lapot eltartották. A Bécsben megjelenő folyóirat (előfizetési ára félévre 5 forint, Török évi 8 szám kiadását tervezte 8 forintért — sikertelenül) szakrendbe állított *Magyar Könyvészetet*, továbbá *Magyar Krónikát* közölt jelesebb hazai politikai és kulturális eseményeinkről.

A folyóiratban többnyire csoportosulásoktól független tudósok, közírók publikáltak. A szerkesztőnek a jó szemle készítésén kívül különösebb kulturális-tudományos koncepciója nem volt (valószínűleg ezért nem tudott lapja köré állandó szerző-gárdát szervezni). Kövessük Széchenyi eszméit — fogalmazza meg túlzott általánosságban bevezetőjében céliküzéseit.

A *Kelet Népe* 1856 végén történt megszűnte után *Hazánk* (1858–60) néven alapít ismét orgánomot Török. Ez azonban már nem szemle, hanem „honismereti” folyóirat, mégpedig a szó legtágasabb értelmében. Magyar vonatkozású történeti kútfőt, politikai tanulmányt vagy természettudományi értekezést egyaránt közöl (geológiai tudományoságunk első európai szintű egyénisége, Szabó József például *Magyarország rezes vizeiről* ír cikket). A *Kelet Népe*vel csupán közlendői színvonalának egyenetlensége és rövid élete rokonítja.

MIKLÓSSY JÁNOS

A Párisi Magyar Értesítőről. Garay Antal 1847–48-ban kiadott kéziratoss hírlapja, a *Tárogató* után hosszú ideig nem jelent meg magyar nyelvű időszakos kiadvány Párizsban, míg 1888-ban napvilágot nem látott Amadé Saissy kiadásában és Székely Sámuel szerkesztésében a *Párisi Magyar Értesítő*.¹ Magyar nyelvű lap alapítására alkalmassá tette Saissyt az a körülmény, hogy mintegy húsz évig a francia nyelv és irodalom tanára volt a pesti egyetemen, szerkesztésében jelent meg a *Gazette de Hongrie* című lap, beszélte a magyar nyelvet és jó kapcsolatai voltak a magyarországi sajtó és politikai körökkel. Hazatérte után a francia kormány gyakran kikérte a véleményét osztrák–magyar vonatkozású kérdésekben.² Így történt ez 1888-ban is, amikor Tisza Kálmán magyar miniszterelnök tapintatlanul nyilatkozott a nagy forradalom 100. évfordulóját világhiálítással megünnepelni kívánó Franciaországról. Ez széleskörű felháborodást váltott ki a párizsi politikai és sajtókörökben. Tisza Helfy Ignác képviselő interpellációjára adott válaszában kifejtette, többek között, hogy a párizsi világhiállításon esetleg résztvenni kívánó magyar kiállítók:

„a kormánytól támogatásban semmiképpen nem fognak részesülni és éppen ezért, mert a kiállítás 1889-ben fog tartatni, ezen kiállítás nem úgy tekintendő, mint rendes világhiállítás vagy más kiállítás, hanem annak határozottan politikai háttere is van, tehát fontolja meg mindenki, mielőtt magát részvételre elhatározná . . .”³

A hazai körök sem fogadták egyértelműen kedvezően Tisza és a kormány más tagjainak megnyilatkozását, például a 48-as függetlenségi párt is elhatárolta magát:

„a 48-as párt szükségesnek tartja ezennel . . . kijelenteni, hogy a földművelés-, ipar és kereskedelmi miniszter s a miniszterelnök említett eljárását illetőleg válaszát a leghatározottabban elítéli: a párisi 1889-ben tartandó világhiállításnak, amely egy, az emberiség történetében korszakot alkotó áldásos, a későbbi rémuralommal össze nem téveszthető esemény emlékére rendeztetik, a legjobb sikert kívánja s óhajtja, hogy a francia köztársaság a bel- és külbéke s a haladás útján minél inkább megszilárduljon, legkevésbé sem kételkedve, hogy ez érzelmekben az egész magyar nemzet őszintén osztozik.”⁴

Az ekkoriban magyar ellenessé váló francia közvéleményt Amadé Saissy azzal szerette volna befolyásolni, hogy elsősorban a politikusok és a sajtó tájékoztatására: „a francia kormány az ő javaslatára elhatározta olyan magyar nyelvű, nyomtatott könyvmatoss napi kiadását, melynek az intelligensebb magyar közönség, de leginkább sajtó országgyűlés két házának a francia viszonyokról állandó informálása lenne a feladata.”⁵ Saissy az új lap szerkesztésére az akkor Párizsban élő Székely Sámuel újságrót szemelte ki, aki elvállalta a munkát, segédszerkesztő előbb egy Csapó nevű párizsi magyar újságró majd Gérecz Károly tanárjelölt lett.

A *Párisi Magyar Értesítő* első száma 1888 júniusában jelent meg. A lap francia alcíme: „Correspondance danubienne de l'AGENCE LIBRE”. A szerkesztőség címe: 50, Rue Notre-Dame des Victoires, 50. — Paris volt. Előfizetési ára egy évre kétszáz francia frank lett, azonban ingyen megküldték a budapesti és vidéki lapoknak, a kormány tagjai, a képviselők, a főrendiház tagjai valamint a főispánok részére. A hazai sajtó lényegében kedvező fogadtatásban részesítette a tájékoztató lapot és sokszor vett át anyagot belőle. Különösen a világhiállításra és a francia belpolitikára vonatkozó híreket. A szerkesztők viszonzásul azt kérték, hogy „becses lapjaikból egy-egy cserépdányt hozzánk beküldeni szíveskedjenek a végből, hogy a bennök foglalt érdekes közleményeket az Agence Libre közvetítésével a francia sajtóban ismertethessük.” A lap 17. számában már jelzik a magyarországi hírlapok reagálását:

„Kedves kötelességünknek tartjuk köszönetünket kifejezni mindazon hazai szerkesztőségeknek, kik szívesek voltak becses lapjaikat hozzánk rendesen beküldeni s kik kéziratoss használatra kiállított lapunkat felhasználván egyúttal megemlékeztek vállalatunkról.

Kérjük ez alkalommal a többi szerkesztőségeket is, hogy velünk minél előbb csereviszonyba lépni méltóztassanak emlékeztetvén őket a programmunkban kitűzött célra, mely törekvés bizonyára a hazai közönség osztatlan tetszésében fog részesülni." Itt jegyezzük meg, hogy az első programadó cikket tartalmazó számból eddig még nem került elő példány így sajnos azt nem ismerjük.⁶

A *Párisi Magyar Értesítő*nek rendszeresen két rovata és több arovata volt, így a „Politikai hírek” belföldi és külföldi arovattal. A másik rovat a „Napi Hírek” és időnként a „Párisi kiállítás”. A lap gyakran a külföldi és a francia sajtóból vette át híreit a forrás megjelölésével.

A lap erőteljesen németellenes beállítástú volt. Rendszeresen közöltek híreket „Német kötekedés” és „Bachkorszak Elzász—Lotharingiában” összefoglaló cím alatt. Többször jelentek meg cikkek a párizsi magyarokról és egyesületükről. Az egyiknek „A párisi magyar egyesület vagyona” a címe. A vagyon részletes felsorolása után kitérnek arra, „hogy az egyesületnek van 6 tiszteletbeli, 20 pártoló és 110 rendes tagja. — Szép könyvtárában pedig van 728 magyar, 225 francia, 113 német és 58 egyéb nyelvű mű. Az összes munkák száma e szerint 1.124.” (*Párisi Magyar Értesítő* továbbiakban PME, 1888. 21. sz.) Olvashatunk a kiadványban például az akkor Franciaországban élő Munkácsy Mihályról is:

Kristus a Calvárián. — Munkácsy e remek festménye ép úgy mint többi nagy képei Amerikába vándoroltak. — Érdekes mindenesetre, hogy e képet is Vanamaker philadelphiai lakos vette meg, ki tudvalevőleg a Kristus Pilatus előtt című festménynek is birtokosa. Vanamaker e második Kristus-képet is 500000 frk-ért vette meg.” (PME, 1888. 37. sz.)

Később Zichy Mihályról is írtak, aki ekkor már újból Oroszországban élt. Foglalkoztak Trefort Ágoston közoktatásügyü miniszter halálával és tárcója utódlásának kérdésével.

Az 1889-es párizsi világkiállítással kapcsolatban megtudhatjuk, hogy ott annak: „egyik legérdekesebb részét valószínűleg az fogja képezni, melyet a »munka történetének« szenteltek.” A kiállítást a fejlődélmélet elvei alapján rendezték. (PME, 1888. 71. sz.)

A *Párisi Magyar Értesítő* megjelenése után egyes magyar lapokban olyan közlemények láttak napvilágot, hogy az Agence Libre — a lap kiadója — orosz cár hatóságainak a zsoldjában áll. A lap szerkesztői visszautasították ezt a rágalmat:

„Ezzel kapcsolatban azonban nem mulaszthatjuk el rámutatni a magyar sajtó azon téves felfogására, hogy az Agence Libre orosz zsoldban álló intézet.

Az Agence Libre olyan bel és külpolitikát követ, a milyent az Franciaország érdekeiből jónak lát, de az Agence Libre soha sem állott sem az orosz sem más kormány szolgálatában és Magyarországgal szemben mindenkor nem csak correct, hanem valóban rokon-szenves magatartást követett.

Jól tudják itten, hogy e hazug hír a Pester Lloyd útján terjedt el a francia sajtóviszonyokba kellőleg be nem avatott körökben . . .” (PME, 1888. 115. sz.)

A *Párisi Magyar Értesítő* több cikkben szellőztette azt a körülményt, hogy a magyar hatóságok lagymatagsága miatt a magyar állampolgárokat a francia szervek továbbra is osztrákokként regisztrálják, a több oldalról jövő nyomás hatására a magyar hivatalos szervek végül is intézkedni kényszerültek:

„Ungarn existirt . . . ja. — A párisi magyar egyesület tegnapi ülésén fölolvására került gr. Zichy Tivadar követségi tanácsos f. h. 3-ikáról kelt levele, melyben értesíti az egyesület elnökségét, hogy miután tudomására jutott, hogy a magyarok az osztrákok rovatába lőnek beiktatva, kötelességének tartotta ezen sérelem orvoslására a szükséges lépéseket megtenni és ennek kapcsán figyelmezteti az elnökség útján mindazon magyar honfiakat kik osztrákoknak lettek beírva, hogy november hó végétől kezdve bejelentési lapjaikat a páfet de police bejelentési hivatalában kiigazíttathatják.

Az általunk fölkarolt ügy ezzel oly megoldást nyert, mellyel mi magyarok mindnyájan meg lehetünk elégedve és a Párisi Magyar Értesítő szerkesztősége . . . a magyarság ügyét elvégre is diadalra vezette.” (PMÉ, 1888. 118. sz.)

A Párisi Magyar Értesítő közölte magának az agg Kossuth Lajosnak azon nyilatkozatát — a Lanterna című lap nyomán —, amelyben igen élesen elítélte Tisza Kálmán miniszterelnöknek — a már említett — francia ellenes kirohanását: „Kossuth ezután a magyar francia viszonyra tért át és erősen kikelt Tisza Kálmán azon beszédje ellen, melyet ez Magyarországnak a párisi kiállításon való részvétele ellen mondott.

»Elvégre a magyar nemzet« — jegyzé meg Kossuth önelégülten — elég ildomosan visszautasította ezen kvalifikálhatatlan sértéseket, amelyeket semmi sem volt képes igazolni. — Hivatkozott arra, hogy a párisi magyar colonia sietett ezen insubatio ellen egész erejéből tiltakozni és végre azon óhajának adott kifejezést, hogy a párisi világkiállítást, mely összeesik az oly dicső korszak századik évfordulójával, a népek felszabadításával a legnagyobb siker koronázza.” (PMÉ, 1888, 129. sz.)

Szinnyei József szerint a Párisi Magyar Értesítő 1889-ben szűnt meg, sajnos, a pontos időpont nem állapítható meg, mert az utolsó számból nem került elő ez ideig még példány sem⁶. Maga a lap szerkesztője — Székely Sámuel — így emlékezik a megszűnés okára és körülményeire: „A világkiállítás bezárása után a Párisi Magyar Értesítő, amelynek néhány számát a Nemzeti Múzeum hírlapkönyvtára megőrizte, s amely lap kizárólag a kiállításnak Magyarországon való propagálására és Tisza Kálmán francia ellenes elszólásának ellensúlyozására alakult nemsokára megszűnt . . . Nem akartam tehát folytatni a Párisi Magyar Értesítő szerkesztését, nehogy valamiképen, akár akaratlanul is, ellentétbe jöhessenek hazafias meggyőződésemmel. Inkább elvállaltam az Agence Libre távirati ügynökségének naponta beérkező magyar, osztrák és németországi lapok olvasását és az azokban talált fontosabb . . . híreknek a kivonatos fordítását . . . fel dolgozását.”⁷

A viszonylag rövid életű *Párisi Magyar Értesítő* nem csupán sajtótörténeti érdekessége miatt figyelemreméltó, hanem azért is mert tájékoztatást nyújt a francia magyar kapcsolatoknak egy kevésbé ismert szakaszáról.

BATÁRI GYULA

Irodalom

1. GARAY Antal: *Párizsi és hazai forradalmi emlékeim 1848—1849*. Gyoma 1914. 7. p.
2. SZÉKELY Sámuel: *Egy újságíró emlékei*. Bp. 1926. 35—37. p.
3. Nemzet 7. 1888. 145. sz.
4. Nemzet 7, 1888. 149. sz.
5. SZÉKELY i. m. 42. p.
6. SZINNYEI József: *Magyar Írók élete és munkái*. XIII. köt. 604—605. p.
7. SZÉKELY i. m. 105. p.